

MILORAD GONČIN · STEVO RAUŠ



PRVA
KRAJIŠKA
UDARNA
BRIGADA



Lamotnik 23. 5. 1942

**BORBENI PUT
PRVE KRAJISKE
NARODNOOSLOBODILACKE
UDARNE I PROLETERSKE BRIGADE**
(21. maj 1942. – 15. maj 1945. godine)
Semu izradio Slobodan Spegar

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA I NARODNOSTI

KNJIGA DVESTA OSAMNAESTA

MONOGRAFIJA
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA PEDESET SEDMA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIČ, general-pukovnik, predsjednik; članovi: **ALI ŠUKRIJA**, **RISTO DŽUNOV**; **DAKO PUAC**, general-pukovnik; **ŽIKA STOJŠIĆ**, general-potpukovnik; **FABIJAN TRGO**, general-potpukovnik; **VELIKO MILADINOVIĆ**, general-potpukovnik; **JOCO TARABIĆ**, general-potpukovnik; **ANDRO MILANOVIĆ**; **METODIJE KOTEVSKI**, general-potpukovnik; **MILAN DAUEVIĆ**, general-potpukovnik; **SVETOZAR ORO**, general-major; **AVGUST VRTAR**, general-major; **MISO LEKOVIĆ**, pukovnik; **AHMED ĐONLAGIĆ**, pukovnik; **VIKTOR KUČAN**, pukovnik; **RADOMIR PETKOVIĆ**, pukovnik; glavni i odgovorni urednik

Recenzenti

MILUTIN MORAČA,
MILAN DAUEVIĆ

Odgovorni urednik

MOMČILO KALEM, potpukovnik

MILORAD GONČIN - STEVO RAUŠ

PRVA KRAJIŠKA UDARNA PROLETERSKA BRIGADA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD
Beograd, 1981. godina

P R E D G O V O R

U pisanju monografije o Prvoj krajiškoj udarnoj i proleterskoj brigadi autori su koristili autentičnu dokumentarnu građu koja se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu i ostalim srodnim institucijama u našoj zemlji. Korišćena su sjećanja preživjelih boraca i rukovodilaca, zatim dokumentacija i podaci SUBNOR-a u pojedinim mjestima u kojima je brigada vodila borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

U pisanju monografije autori su pošli od pretpostavke da je manje-više dovoljno poznato da se ustanak u Bosanskoj krajini rasplamsavao, da je formirano više partizanskih odreda, da su oni nanosili osjetne udarce neprijatelju, oslobodili i branili znatnu teritoriju na kojoj su funkcionisali organi narodne vlasti i pozadinske ustanove narodnooslobodilačke borbe. Stoga, autori nisu pošli uobičajenim redoslijedom u opisivanju, smatrajući da je najprikladnije da monografiju počnu danom formiranja brigade - 21. majom 1942. godine - da prikazuju njena borbeno dejstva, politički rad s borcima, rad partijske i skojevske organizacije, susrete s narodom i ostalo.

Posebnu pažnju, bez obzira na monografski karakter knjige, autori su posvetili oživljavanju brojnih likova boraca i rukovodilaca, u prvom redu palih, njihovom borbenom umijeću, hrabrosti, drugarstvu, snalažljivosti u savlađivanju neprijatelja, njegovanju i jačanju bratstva i jedinstva, izdržljivosti i u najkritičnijim trenucima. Sve to nije smetalo da se naglasak stavi na cjelovitu borbenu i udarnu moć brigade. Naprotiv, opisivanjem uloge neposrednih nosilaca vatre, počevši od pojedinaca, preko desetina, vodova, četa, za mnoge borbe su satkane potpune cje-line, tako da je sagledano šta je u njima dobro, a šta su propusti koji su se morali otklanjati. Sve to nije bilo lako i jednostavno, s obzirom na to da je brigada prešla borbeni put dug 21 hiljadu kilometara, od Lamo-vite pod slobodarskom Kozarom do Celja u Sloveniji, a 15. maja 1945. godine izbila je na jugoslovensko-austrijsku granicu i tu istakla zastavu pobjede i slobode.

Bez obzira na obimnost monografije, svjesni složenosti ovakvog posla, autori ne pretenduju da su sveobuhvatno osvijetlili sva zbivanja u brigadi, pogotovo kad se zna da je ona, zbog izuzetnog borbenog doprinosa, šest puta pohvaljena od vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i odlikovana, pored više odlikovanja, i Ordenom narodnog heroja.

Autori se zahvaljuju svim članovima Sekcije boraca Prve krajiške udarne i proleterske brigade u Beogradu, članovima sekcija u Banjaluci, Prijedoru, Sarajevu, Vršcu, Kruševcu, Smederevu, Plandištu i ostalima koji su pomogli u prikupljanju dokumentarne građe, rekonstrukciji borbi i bitaka, oživljavanju likova bombaša, puškomitraljezaca, naj-srčanijih jurišlja i ostalih koji nisu žalili i život u borbi za slobodu.

Zahvalnost dugujemo za korisne konsultacije drugovima Voji Todoroviću, Iliji Materiću, Borku Arseniću, Velji Stojniću, Mladenu Marinu, Milutinu Morači, Cviji Mazalici, Rahmiji Kadeniću, Peri Đuriću, Savanu Kesiću, Savi Kesaru, Ljubomiru Jajčaninu, Dragi Đukiću, Slobodanu Spegaru, Dušanu Karanu, Bošku Baškotu, Milošu Švorj, Milanu Daljeviću, Dušanu Kecmanu, Dušanu Radiću, Mihailu Jasniću, Nadi Ivošević-Vujatović, Veljku Vejinoviću, Milanu Kovačeviću, Vasi Kojiću, Mladenu Vuklišu, Milanu Perociju, Milenku Dudiću, Petru Mutiću, Savi Marinu, Dragi Bokanu, Ranku Rapajiću, Dorđu Saviću, Mići Đukiću, Slavku Mileševiću, Blagoju Gajiću, Mikanu Marjanoviću, Mirku Turiću, Velimiru Kukulju, Đuri Kneževiću i ostalima koji su doprinijeli da monografija bude dokumentovanija i potpunija.

Zahvalnost izražavamo skupštinama opština: Banjaluke, Bihaća, Bosanske Gradiške, Prijedora, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog, Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca, Drvara, Cazina, Glamoča, Jajca, Mrkonjić-Grada, Ključa, Sanskog Mosta, Bosanskog Grahova, Laktaša, Sipova, Velike Kladuše, Velike Plane, Priboja, Grocke, Smedereva i drugih koje su materijalno pomogle da monografija bude štampana u visokom tiražu, a takođe i Zbornik sjećanja boraca Prve krajiške udarne i proleterske brigade.

A u t o r i
Milorad Gončin
Stevo Rauš

FORMIRANJE BRIGADE

Majsko sunce se odvojilo od sedlastog grebena Kozare, iznad Lamovite, skraćivalo sjenke drveća i sušilo srebro rose na obroncima. Ono se ušetalo u dvorište škole u podnožju planine, na sredokračiću drumu između Prijedora i Banjaluke. Tu su upravo-21. maja 1942. godine-pristizale kolone boraca, do zuba naoružanih, u novim i urednim uniformama, vedrih, raspoloženih za pjesmu i kolo kozaračko.

Lagano su dolazili u grupicama stariji ljudi iz okolnih sela, poneko sa štapom u ruci, a svi radoznali i ljubopitljivi. Za njima je nagnula mlađarija, naročito crnooke i plavooke djevojke, zvoncavo se smijući, te dječaci malo začuđeni prizorom i stidljivi. Oni su zastali u prikrajku školskog dvorišta i netremice gledali jurišlje okićene bombama i oružjem, iz raznih mjesta u Bosanskoj krajini, te momke o čijim su podvizima ponešto i čuli od starijih ukućana, obično u večernjim časovima, kada se nadugo pričalo o junaštvu partizana i vjerovalo ono što se željelo - da su nepobjedivi. Dječacima je godilo što se toliko partizana našlo u dvorištu njihove škole i lako su naslutili da to nije tek tako. Onda ih je kopkalo da odgonetaju oznake činova na rukavima komandanata, komandira i političkih komesara. I to su činili sa dosta uspjeha.

Svečarsko raspoloženje boraca i mještana je preraslo u kolo kozaračko, započeto uz gromoglasnije natpjevavanje iza školske zgrade, s pjesmama koje su oduševljavale i potvrđivale silinu borbenog zanosa u srcima mladih. Ruke mladića i djevojaka su se izukrštale u prepletu kola, a ponegdje nije izostao ni stisak kojim se ljubav iskazuje. Noge su ritmički pocupkivale, zemlja pod njima, reklo bi se, podrhtavala i dizalo se nešto prašine. U pjesmi je pominjana i nedavna slavna pobjeda nad neprijateljem u Prijedoru. U toj bici je poraženo oko 2.000 neprijateljskih vojnika, a zapovjednik prijedorskog garnizona Mario Zlobec platio za sva svoja krvološtva. Zaplijenjeno je mnogo oružja i ratne opreme, što će dobro doći da se formiraju i naoružaju nove partizanske jedinice.

Pjevalo se u Lamovitoj, toga majskog dana, o podvizima mnogih komandanata i boraca, živih i palih, prisutnih i odsutnih: o doktoru Mladenu Stojanoviću, Josipu Mažaru Šoši, Petru Mečavi, Ivici Marušiću Ratku, Voji Todoroviću, Dušanu Metliću, Mikanu Marjanoviću i drugima, o borbama u kojima su učestvovali.

Oslobođenje Prijedora, krupna pobjeda Krajišnika, bilo je razlog za veselje i slavlje koje se upečatljivo urezuje u srce i pamćenje, ali je obavezivalo da se novim borbenim pobjedama i umijećem učini i više. Najprije na prilazima Kozari iz pravca Banjaluke i Bronzanog Majdana, a poslije i na drugim stranama. Stoga je odlučeno da se formira pokretljiva, borbeno tako sposobna jedinica da se u svako doba i svugdje može suprotstaviti okupatoru i domaćim izdajnicima.

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, pošto su bili sazreli svi potrebni uslovi, donio je odluku da se u Bosanskoj krajini formira, od odabranih

boraca i rukovodilaca, Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Uslijedila je i naredba Operativnog štaba NOV i POJ za Bosansku krajinu o formiranju brigade.

Bližio se trenutak da se to saopšti. A sunce se već ispelo visoko, zlatilo okolinu, ustalasano žito zeleno i krošnje drveća. Raspjevani borci u kolu zajapurili su se od igranja i pripeke.

Žamor i pjesmu prekratili su pozivi da se borci postroje. Brzo se stišalo nastalo komešanje i uslijedila su odsječna naređenja komandira. Na stvrdloj zemlji lupkali su obuća i potkovi kundaka. Borci su pazili na ravnanje, dotjerivali opasače, bluže, kape s petokrakom ... Potom su četiri bataljona, u stavu mirno, iščekivala da čuju nešto značajno. U potpunoj tišini je planinski vjetrić rashlađivao preplanula lica boraca. Ispred postrojenih bataljona stajali su Ivica Marušić Ratko, Velimir Stojnić, Vojo Todorović i Sava Kesar. Iščekivanje boraca je prekratio gromki Marušićev uzvik:

- Smrt fašizmu, drugovi!
- Sloboda narodu! - odzvonilo je snažno, donekle neujednačeno, a eho se rasprostro obližnjim padinama i dubodolinom plitke rječice.

Na red je došlo čitanje naredbe o formiranju Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade i naredbe o imenovanju komandnog kadra. Borci su zapamtili daje komandant brigade postao Ivica Marušić Ratko, politički komesar Velimir Stojnić, zamjenik komandanta Vojo Todorović i zamjenik političkog komesara Sava Kesar. Sva četvorica bili su organizatori ustanka, istakli se u više okršaja protiv neprijatelja i umješno rukovodili jedinicama. Ratko Marušić se naročito istakao u pripremama i napadu na neprijateljski oklopni voz, januara 1942. godine, na pruži između Svodne i Prijedora, kada je likvidirana ustaška posada i zaplijenjeno prilično oružja.

Za komandanta Prvog bataljona je došao Duško Jović, za političkog komesara Svetko Kačar, za zamjenika komandanta Ilija Bursać i zamjenika političkog komesara DMITAR SMILJANIĆ. U Drugom bataljonu komandant je postao Dušan Metlić, politički komesar Dušan Karan, zamjenik komandanta Vojin Mitrov i zamjenik političkog komesara Jovo Kecman Panin. Komandant Trećeg bataljona je postao Stevo Rauš, politički komesar Pero Đurić, zamjenik komandanta Veljko Stojaković i zamjenik političkog komesara Mladen Marin. Petar Mečava je imenovan za komandanta Četvrtog bataljona, a Jusuf Imamović za političkog komesara. Njihovi zamjenici bili su Dragutin Stanić i Borko Arsenić.

Komandanti i politički komesari bataljona i njihovi zamjenici učestvovali su, od ustaničkih dana 1941. godine, u mnogim bojevima i okršajima i stekli znatno borbena iskustva. Ratno umijeće su, tako reći, svakodnevno sticali u sudaru, s neprijateljem i primjerom služili borcima da se bolje snalaze u borbi i efikasnije tuku protivnika.

U mnogim borbama bili su prekaljeni komandiri, politički komesari četa i njihovi zamjenici: Gojko Trikić, Drago Dukić, Perica Kecman, Luka Polić, Gojko Bjeljac, Jovo Medarević, Petar Simurdić, Stojan Kralj, DMITAR KRALJ, Ratko VASALIĆ, Lazar Mekterović, Cvijo Mazalica, DMITAR LIČINA, Lazo Stojaković, Đuro Erceg, Gojko Došenović, Rade Blanuša, Mihajlo Popović, Milovan Pilipović, Simo Mitrić, Milan Ilić, Milan Stupar, Jovo Pečo, Mile Tubić, Pavao Marin, Svetozar Predojević, Petar Bašić, Petar Marin, Zivko Rodić, Mikan Marjanović, Ilija Sadržak, Mirko Zec, Mile Mutić, Nikola Garača, Mihajlo Stanić, Sava Kesić, Momir Kapor, Stojan Stojanović, Petar Bašić, Petar Jovišić, Gojko Kusunjić, Boško Pašalić, Dušan Kopanja, Branko Radulj, Joco Stefanović i Branko Knežević.

Četom pratećih oruđa su komandovali Ostoja Popović, Gojko Zec, Dragutin Popović i Mitar Dakić, a vodom za vezu Nikola Graonić i Mirko Stanić.

U Prvi i Drugi bataljon svrstani su borci i rukovodioci iz Podgrmeča, Bosanskog Petrovca, Drvara, Ključa, Bihaća, Janja, Šipova i Mrkonjić-Grada, u Treći i Četvrti borci i rukovodioci sa šireg područja Kozare.

U trenutku formiranja brigada je imala oko 1.186 boraca i rukovodilaca, a među njima 284 članova KPJ i 300 skojevaca. Naoružanje brigade: 1.053 pušaka, 74 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 3 minobacača. Uz to su rukovodioci, kuriri i izviđači bili dobro naoružani, uglavnom strojnicama i pištoljima. Sjajno moralno-političko stanje i raspoloženje boraca i rukovodilaca da bespoštedno tuku neprijatelja najbolje svjedoče o udarnoj moći brigade.

PRVE BORBE KRAJIŠKIH UDARNIKA

U vrijeme kada je formirana Prva krajiška udarna brigada, okupator i domaći izdajnici uveliko su koncentrisali znatne vojne snage da preduzmu ofanzivu na Kozaru, da unište narod i borce Drugog krajiškog (kozarskog) narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Štab brigade nije raspolagao podacima o namjerama, snazi i sastavu njemačkih, ustaških, četničkih i domobranskih jedinica. Ni Operativni štab za Bosansku krajinu, pod čijom je neposrednom komandom bila Prva krajiška brigada, nije imao pouzdane podatke o tome da neprijatelj priprema ofanzivu na Kozaru, da smišlja lukav i munjevit prodor komunikacijom iz Banjaluke u oslobođeni Prijedor. Nedovoljno poznavanje namjera protivnikovih navelo je Štab brigade da dosljedno sprovodi ranije primljeno naređenje Operativnog štaba za Bosansku krajinu - da jedinice uputi da energično napadaju neprijatelja i oslobađaju prostranu teritoriju između Mrkonjić-Grada i Banjaluke. Takvom su se orijentacijom bataljoni Prve krajiške udaljavali od područja Kozare i komunikacije Banjaluka - Prijedor, što je išlo u prilog neprijatelju - da lakše ostvaruje ofanzivne zamisli na prilazima slobodarskoj planini.

U to vrijeme jedinice Banjalučkog zdruga i 1. ustaškomobranske pješadijske divizije pojačavale su napade iz rejona Ivanjske i Banjaluke, a četnički puk »Manjača« od Han-Kola. Njihove udare najprije je osjetio Četvrti bataljon Drugog krajiškog (kozarskog) narodnooslobodilačkog partizanskog odreda na položajima na istočnoj i jugoistočnoj strani Kozare. Sa nekima od pomenutih neprijateljskih jedinica vodiče žestoke borbe bataljoni Prve krajiške udarne brigade, koji su krenuli iz Lamovite, sa razvijenim zastavama i pjesmom, nastojali su da se približe Manjači i produže u njenu dubinu. Borce su uz put pozdravljali mještani Piskavice, Krivaje i drugih sela, susreti su prerastali u prava narodna veselja i političke zborove.

Komandant brigade Ivica Marušić Ratko, zamjenik komandanta Vojo Todorović, politički komesar Veljo Stojnić, zamjenik političkog komesara Sava Kesar posebno su brinuli o tome da se bataljoni solidno pripreme za predstojeće okršaje. Stoga su uoči svake borbe prikupljani podaci o neprijatelju, planirani napadi i borbama predočavano kakav se otpor može očekivati. Željelo se da se na svaki način izbjegnu neuspjesi u borbi i protivniku nanesu što osjetniji gubici. U tome se, razumljivo, nije u potpunosti i uvijek i u svemu uspijevalo.

Na položajima Bronzani Majdan, Rakitovača, Pervan i Goleši, jedinice Prve krajiške su razbile četnički puk »Manjača«, izbile u Malo Kolište (kota 449) i Veliki Brankovac. Na tom prostoru su vođene teške borbe sa udruženim neprijateljskim snagama koje su branile prilaze svom jakom garnizonu Banjaluci i pripremale ofanzivu na Kozaru.

Borba protiv neprijatelja je vođena 2. i 3. juna 1942. u Brankovcu. Prvi, Drugi i Četvrti bataljon su dobili zadatak da napadnu i savladaju Nijemce u rovovima i zgradi osnovne škole. Komandanti bataljona su upoznali komandire četa kako da se nastupa i ugrozi žilavi protivnik. Prvi bataljon je nastupao od Malog Prnja-

vora i Šarića, desno od njega Drugi bataljon, a Četvrti od Jošikovih voda i Savanovića. No ipak se, uprkos dobroj pripremi, dogodilo i nešto nepredviđeno: Prvi bataljon nije pravovremeno stigao na polazni položaj za napad. Njegovo zakašnjenje od gotovo dva sata omogućilo je neprijatelju da se sredi, pregrupiše i uspješno suprotstavi streljačkom stroju Četvrtog bataljona. Povlačenje od Brankovca nije bilo nimalo prijatno borcima i rukovodiocima. Odmah su analizirani uzroci zakašnjenja Prvog bataljona. Komandant je obrazložio da se to dogodilo zbog nedovoljnog poznavanja terena i slabih vodiča. Pravedanje je prihvaćeno, uz napomenu da se tako nešto ne ponovi u narednim borbama. A one su odmah uslijedile. Neprijatelj se bio osilio i pošao u napad da bataljone Prve krajiške odbaci sa zauzetih položaja. U isto vrijeme je nastupao od Banjaluke i Brankovca. U kratkotrajnim i žestokim sukobima bio je, istina, primoran da uzmiče, ali je uvijek nalazio snage da iznova kidiše. I borbe nisu prestajale cijelog dana.

U svanuće, 4. juna, na položaje Trećeg i Četvrtog bataljona neprijatelj je žestoko napao iz nekoliko pravaca: od Ivanjske, Bistrice i Brankovca. Komandanti bataljona su zatražili od potčinjenih da zadrže nalete protivnika i da mu nanose što veće gubitke. Inicijativa je postupno prelazila na stranu boraca Trećeg i Četvrtog bataljona i jedna se ustaško-domobranska bojna našla u bezizlaznoj situaciji. Zarobljeno je 80 vojnika i 4 oficira, a zaplijenjeno sve njihovo oružje, minicija i ostala ratna oprema.

Neprijatelju nije preostalo ništa drugo nego da ustukne na polazne položaje, da se sredi i procijeni kada će i kuda ponovo krenuti. U Štabu Prve krajiške, a i u štabovima bataljona, po svemu sudeći se pretpostavljalo da se protivnik neće brzo oporaviti i poći u napad. Stoga je došlo do izvjesnog pomjerenja u borbenom rasporedu i udaljavanja bataljona od komunikacije Banjaluka-Prijedor, s namjerom da se preko Goleša i Pervana, okome na četnike, da ih iznenada napadaju, uništavaju i gone prema Vrbasu. Tako se, očevidno, postupilo stoga što se ni sada nije raspolagalo podacima o brojnom stanju i namjerama glavnine neprijateljskih snaga, koncentrisanih u Banjaluci i mjestima bliže jugoistočnoj strani Kozare.

Već 5. i 6. juna 1942. godine neprijatelj je isplanirao iznenadan i lukav udar - da prođe u Prijedor i zagospodari komunikacijom u podnožju Kozare. Baš u to vrijeme borci Prve krajiške su napadali i progonili četnike koji su pružali žilav otpor, podmuklo prelazili u brze protivnapade i izmicali preko brda i potoka.

Borbe kod Brankovca i u okolini, pored zapaženih uspjeha, nisu prošle bez žrtava. U okršajima s udruženim neprijateljem živote su dali: Dmitar Petković, vodnik, borci Radovan Gavranović, Jovan Koljanić, Milan Šukalo i Petar Kesar, zamjenik političkog komesara čete.

NEPRIJATNA IZNENAĐENJA

Poslije niza neprijateljskih napada i protivnapada naših jedinica u jugoistočnom rejonu Kozare, 10. juna, u jutarnjim časovima, započeo je snažan i koncentričan neprijateljski udar na položaje Četvrtog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) odreda i djelimično na jedinice Prve krajiške udarne brigade. To je, u stvari, bio početak neprijateljeve ofanzive i opkoljavanja Kozare. Za nastupanje u zahvatu drumu i željezničke pruge od Ivanjske do Prijedora, njemačko-ustaška komanda je angažovala borbenu grupu »Fon Vedel«, u čijem su sastavu bile ove jedinice: 721. pješadijski puk 714. njemačke pješadijske divizije, bez jednog bataljona, 661. artiljerijski divizion, bez jedne baterije, 3. gorski domobranski zdrug, jedan ustaški i jedan domobranski bataljon iz sastava 1. ustaško-domobranske pješadijske divizije. Za osiguranje lije' og boka pomenute neprijateljske borbene grupe i udar na jedinice Prve krajiške brigade, određena je grupa

»Fric«, sastava: 3. ustaško-domobranska pukovnija, bez jednog bataljona, jedan bataljon 1. pješadijskog puka 1. ustaško-domobranske divizije i jedna baterija topova 8. artiljerijskog divizionu. Njen je zadatak bio da ovlada prostorom južno od željezničke pruge Banjaluka-Prijedor i položajima Prve krajiške brigade kod Bronzanog Majdana, Pervana, Goleša, Rakitovače, Radosavske, Piskavice, Omarske i dalje prema Kozarcu i Prijedoru. Sve je, u stvari, bilo sračunato na to da se pomogne jedinicama borbene grupe »Fon Vedel« kako bi brže nastupale u zahvatu komunikacija od Banjaluke do Prijedora.

Neprijateljska komanda je raspolagala i solidnim rezervnim snagama: 1. tenkovskim bataljonom 202. oklopnog puka, bez 1. i 2. čete, jednom četom 3. bataljona 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije i 3. četom 659. inženjerijskog bataljona iste divizije. Rezervne snage su imale zadatak da vrše pokretno izviđanje prema Prijedoru, Bronzanom Majdanu, Sanskom Mostu i ostvare sadejstvo s grupom »Fric« u napadu na partizanske jedinice u jugoistočnom području Kozare.

Komandant brigade Ivica Marušić Ratko i najbliži njegovi saradnici: Vojo Todorović, Velimir Stojnić i Sava Kesar, dobili su obavještenje da su neprijateljski tenkovi, bez podrške pješadijskih jedinica, primjenjujući varku, otišli 10. juna prema Prijedoru. Kako se to dogodilo? U po bijela dana neprijateljski tenkisti su razvili crvene zastave iznad svojih kupola i mašine pokrenuli da zatutnje prema partizanskim položajima ispod Kozare. Budući da nisu bili sigurni da će im lukavstvo uspjeti, tenkisti nisu odvajali oči od nišana mitraljeza i topova, od uzanih otvora za osmatranje iz čeličnog oklopa. A kada su primijetili da ih neki borci Četvrtog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) odreda začuđeni gledaju i propuštaju da tutnje u srce slobodnog područja Kozare, više su ubrzali i požurili u Prijedor. Za njima su ostajali kovitlaci prašine i nedoumica u glavama boraca i mještana potkozarskih sela. U prvi mah ljudi su pomislili da su to partizanski tenkovi, zaplijenjeni dvadesetak dana ranije u bici za Prijedor, da se pripremaju i uvežbavaju za borbu. Zabluda je nestalo kada su za njima naišli neprijateljski kamioni i pješadijske jedinice s očitom namjerom da se pridruže tenkovima i ovladaju značajnom komunikacijom između Banjaluke i Prijedora. Sada se razvila i borba. Borci Četvrtog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) odreda su otvorili vatru na protivnika da mu prekrate nastupanje. Neprijateljske jedinice su unekoliko zadržane, ali nisu odbijene ...

Neprijatna je istina da Štab brigade nije ni poslije 20 dana prilično teških borbi, sajakim neprijateljem, saznao njegovo brojno stanje i namjere. To se, vjerovatno, dogodilo zbog nedovoljnog obavješćavanja i saradnje štabova Drugog krajiškog (kozarskog) odreda i Prve krajiške brigade i zbog nepreduzimanja odgovarajućih mjera da se prikupi što više podataka o snazi i namjerama neprijatelja. Isto tako, nisu postojale odgovarajuće veze između Štaba brigade i Operativnog štaba za Bosansku krajinu koji nije ni mogao, budući daje kasno obavješćavanje o svemu što se događa, pravovremeno uticati na razvoj situacije na području borbenih dejstava Prve krajiške. Potpuniji izvještaj je Operativnom štabu bio upućen tek 16. jula 1942. godine, iz Rujiške u Podgrmeču, kad su se jedinice brigade povukle iz rejonu Kozare.

Zbog pomenutih propusta Štab brigade je potpuno samostalno, bez dovoljno uvida u situaciju na širem području Kozare, donosio odluke o upotrebi jedinica prilikom izvođenja čestih napadno-odbrambenih dejstava.

Novonastala neprijatna situacija je nalogala Štabu brigade da brzo reaguje i pokuša pomoći jedinicama Drugog krajiškog (kozarskog) odreda, koje su vodile teške borbe. Saznalo se, naime, da neprijatelj napada na Kozaru iz više pravaca, da je munjevitim prodorima, uz podršku artiljerije i aviona, opkolio područje slobodarske planine, da je želi pregaziti uzduž i poprijeko.

Iako nedovoljno obavješten o tome kakve su neprijateljske snage u neposrednoj blizini, Štab Prve krajiške je odlučio da se brigada uputi u Kozaru da preuzme dio položaja jedinica Drugog krajiškog odreda, odbija nalete protivnika i olakša opšti težak položaj.

Pokret je uslijedio iz Talića. Drugi i Četvrti bataljon su pošli preko Radosavaca, a Treći preko Ševa. Njihov je cilj bio da pređu komunikaciju Banjaluka-Prijedor, istočno i zapadno od željezničke stanice u Piskavici, da se domognu obronaka Kozare i produže do Mrakovice. Izbor pravca, zbog nedostajanja podataka o neprijatelju, nije bio najsrećniji. Jer se u času donošenja odluke nije znalo da su dva gorska združenja Pavelićeve tjelesne garde gotovo neprimjetno stigla u Piskavicu, u namjeri da preduzmu napade na Kozaru.

Noću, između 11. i 12. bataljoni su naišli na jakog protivnika. Prethodno su članovi Štaba brigade, Zaštitni vod i nešto komore, idući sredokračom, potokom iznad željezničke stanice u Piskavici, neočekivano upali u neprijateljske robove. Zaplamtjelo je oružje, zagruvale su ručne bombe. Upotrebljeni su i bajonetni. Da bi zaštitio Štab brigade od smrtno opasnosti, vodnik Dragan Vojinović, ubivši nekoliko neprijateljskih vojnika, svjesno se bacio na zažarenu cijev teškog mitraljeza, prekratio njegovu paljbu, tako drugovima omogućio da se lakše izvuku iz neočekivane klopke i ustuknu nazad.

I naredni časovi neće proći bez iznenađenja i teških borbi. Štab brigade je uvidio daje stanje mnogo teže nego što se očekivalo. Stoga se moralo raditi i rukovoditi obazrivije i umješnije. Bataljonima je naređeno da se zadrže na dostignutoj liniji, u blizini Piskavice i da čekaju trenutak. Neizvjesnost je ubrzo otklonjena u času kada je Trećem i Četvrtom bataljonu naređeno da izvrše demonstrativni napad na neprijatelja. Prije polaska komandant brigade je naglasio da se pređe, ako se borba bude uspješno razvijala, iz demonstrativnog u opšti napad. Preporučio je, takođe, da se pokušaju pronaći nešto ranije izgubljena zaprežna kola s rezervnom municijom. Neprijateljski vojnici nisu očekivali tako brzi protivnapad u času kad je dobro odjutirilo, ali su pokušali da se priberu i odole. Uslijedio je juriš boraca oba bataljona i tada se uvidjelo da se može postići mnogo više od demonstrativnog napada. Energični nalet je pojačan dolaskom boraca Drugog bataljona. U savlađivanju neprijateljskih vojnika naročito su se isticali Prva i Treća četa Trećeg bataljona, s komandirima Milom Tubićem i Mirkom Zecom, političkim komesarima Pavlom Marinom i Milom Mutićem, zamjenicima komandira i političkih komesara Svetozarom Predojevićem, Petrom Bašićem, Nikolom Garaćom i Mihajlom Stanićem. Upaničeni neprijateljski vojnici, nisu olako prihvatili pozive da se predaju, već su tražili pomoć iz pozadine. Ali otuda su pristizale posljednje rezervne jedinice. I nije im polazilo za rukom da odbiju juriše Krajišnika. Stoga je neprijateljska odbrana počela naglo da popušta. Iz rovova su se odjednom zalepršale bijele zastave - znak predaje. Vojnici su bacali oružje i dizali ruke iznad glava. Smrtno uplašeni, nesigurnim su glasom molili da im se poštedi život.

- Mi ne ubijamo zarobljenike! - objasnio je Petar Bašić.

Zarobljenici su se unekoliko smirili, ali sve bi za kratko ... Trenutna pobjeda boraca Drugog, Trećeg i Četvrtog bataljona najednom je ugrožena. Iza njihovih leđa neočekivano su zagrmjeli snažni tenkovski motori. Komandiri, vodnici, politički komesari i borci okrenuli su glave da odgonetnu šta se dešava. Maskirana olistalim granjem, pripremljena da otvaraju vatru i gaze, čelična čudovišta su prilazila da tuku iz neposredne blizine. A zarobljenici, ohrabreni pojavom tenkova promijeniše ćud, dograbiše bačeno oružje, zalegoše u robove i otvoriše paljbu. Bataljoni su se odjednom našli na brisanom prostoru, između dvije vatre, praktično u obruču, i borci su morali činiti čuda da se nekako izvuku iz kandži smrti. Najgore je bilo to što nisu imali protivtenkovskih oruđa i flaša sa benzi-

nom da zaustave čelične grdosije. Ručne bombe su letjele pod gusjenice tenkova, ali ih nisu mogle pokidati.

Na malom prostoru je dolazilo do sudara prsa u prsa. Padali su smrtno pogodeni i borci Prve krajiške i neprijateljski vojnici. Lakši ranjenici nisu ispuštali oružje. Neki su pomagali teže ranjenim drugovima da se izvuku iz vatrenog pakla. I zajedno su ginuli. Uskačući u neprijateljske rovove, smrtno su ranjeni Petar Zenkijević, Mihajlo Dobrovodski i Milan Branković. Teško ranjeni Milan Vukmirović, ležeći na brisanom prostoru ispred grudobrana neprijateljskog rova, da ne bi živ dospio u ruke protivnika, podigao je sopstveno oružje i ubio se.

Uprkos razjarenosti i nadmoći protivnika, njegov je vatreni obruč kidan i borci se izvlačili da posjednu nove položaje, da se srede i odbijaju naredne neprijateljeve napade. Tek tada se moglo sagledati da su živote, u teškoj borbi, izgubili ovi borci i rukovodioci iz Drugog, Trećeg i Četvrtog bataljona: DMITAR Gavranović, Janko Gvozden, Marko Jorgić, Milan Bjelić, Radovan Beslač, Veljko Dejanović, Ljuban Damjanović, Dragan Djenić, Milan Maldeković, Slavko Marjanović, Vid Granula, Dušan Grujić, Dušan Karajica, Ostoja Kojih, Novak Kojančić, Tomo Knežević, Dragoljub Knežević, Rade Mandić, Pero Marjanović, Milan Reljić, Rade Savić, Dušan Sređić, Radovan Stojnić, Stevo Jerković, Bogoljub Šukalo, Rade Ugarković i drugi. Gubici nisu mali, ali je neprijatelj to skupo platio. U borbi na Piskavici je ubijeno 300 njegovih vojnika i oficira, 400 ih je ranjeno, a 154 zarobljeno.

BORBE NE PRESTAJU

Pokušaj neprijatelja da ostvari svoj plan i potpuno blokira jugoistočnu stranu Kozare omele su svojim borbenim dejstvima jedinica Prve krajiške udarne brigade. Stoga je njemačko-ustaška komanda preduzela energičnije mjere da se područje između Prijedora, Sanskog Mosta, Sasine, Bronzanog Majdana i Kozare potpuno očisti. U tom cilju uslijedio je, iz Sanskog Mosta i Sasine, napad u leđa Prvoj krajiškoj brigadi na položajima u Maričkoj, Piskavici, Pervanu, Golešu i Bronzanom Majdanu, uz istovremeno sadejstvo sa jedinicama koje su nastupale od Banjaluke i Ivanjske. Mada su uporno nastojale da postignu željeni cilj, nisu u tome odmah uspjele. Napad od Sanskog Mosta i Sasine odbijen je energičnim protivnapadom Prvog bataljona, a to je omogućilo ostalim bataljonima da ostanu na položajima u Rakitovači, Radosavskoj, Slavićima i Gradini. Jedino je Drugi bataljon, 13. juna, upućen u Miljakovce da spriječi eventualno neprijateljevo nadiranje od Prijedora.

Noću 15. juna i sjutra dan, odbijajući napade neprijatelja Prvi bataljon je prešao u silovit protivnapad, ovladao spoljnim utvrđenjima i rovovima u Sasini i produžio u dubinu uporišta. Ustaše su riješile da se nikako ne predaju, grčevito se branile i prelazile u protivnapade. Ujedno su zatražile pojačanje iz Sanskog Mosta. Ono je pristiglo u popodnevnim časovima, 16. juna, odmah stupilo u borbu i Prvi bataljon se morao povući na polazne položaje.

Iz časa u čas je situacija na području Kozare postajala nepovoljnija. Sa svih strana pristizale su brojne neprijateljske jedinice s paklenom namjerom da područje Kozare uklješte i stegnu vatrenim obručom, da pokušaju uništiti partizane i narod. Padine slobodarske planine, sela u njenom podnožju, preoravale su artiljerijske granate i avionske bombe. Mještani su napuštali svoje domove, noseći ono najpreče za održavanje golog života, sklanjali se u njedra planine i nadali se nečem boljem. A borci Drugog krajiškog (kozarskog) odreda vodili su žestoke borbe, odbijali napade nadmoćnog protivnika i preduzimali protivnapade.

Kada se uvidjelo da Prva krajiška, uprkos svim nastojanjima, ne može razbiti neprijateljsku blokadu kod Piskavice i ući u Kozaru, Štab brigade je odlučio

da bataljoni napuste ugroženo područje i preko rijeke Sane odu na slobodnu teritoriju u Podgrmeču. Povlačenje se odvijalo postupno, uz borbu i osujećivanje naglih neprijateljskih prodora. Borci Prvog bataljona stigli su na obalu Sane, kod Usoraca i Pejića, da je prebrode i produže u Podgrmeč. Drugi bataljon se zadržao u Miljakovcima i Gaćanima da suzbija nalete neprijatelja iz Prijedora. Na seoskim drumovima kopani su protivtenkovski rovovi i postavljene razne prepreke. Tri neprijateljska tenka, uz prethodnu artiljerijsku pripremu, pošla su iz Prijedora, ravnicom pored Sane, s namjerom da potisnu borce Drugog bataljona iz Miljakovaca i Gaćana. Najžešći okršaj s tenkovima se odigrao kod Vojinovića kuća i Topića brda. Iz tenkovskih kupola su ispaljivani rafali na položaje Drugog bataljona. Nastupanjem uz desnu obalu Sane, neprijatelj je pokušavao da omete izvlačenje bataljona Prve krajiške prema Podgrmeču. Tenkovi su, ipak, ometani u pokretu, a kada su se našli pred širokim rovom, na drumu kod Dubokog potoka, zastali su, okrenuli se i uzmakli u Prijedor.

Borci Trećeg i Četvrtog bataljona svakodnevno su bili izloženi napadima na isturenim položajima kod Rakitovače. Komandanti bataljona Mečava i Rauš, nezadovoljni samo pasivnom odbranom, pojedine su čete, kad bi se ukazala povoljna prilika, upućivali u protivnapade da zbunjuju i progone protivnika. Takvi su se podsticaji pokazali opravdanimi naročito u sudaru s neprijateljskom bojnomo koja je u neredu odstupila preko Talića. U okršaju je zaplijenjeno nešto oružja i dosta municije.

Čim su pristigle svježe neprijateljeve snage, podržane od tenkova i aviona, žestoko su se okomile na Treći i Četvrti bataljon. Protivnik se morao zavarati i držati u neizvjesnosti. Stoga su se bataljoni počeli povlačiti. Komandant Mečava je procijenio da četnici, u saradnji s ustašama i Nijemcima, mogu upasti u Jeličku i ometati povlačenje. Zato su određeni najsrčaniji borci da izdajnike sačekaju, tuku i odbiju nazad.

Treći bataljon je uspostavio nove položaje u Radosavskoj i pripremio protivnapad na neprijatelja ušančenog kod Lakića groblja. Borci su pripremljeni da nečujno, u toku noći, priđu protivniku i otvore vatru. U streljačkom stroju bili su komandiri četa Mile Tubić, Petar Marin, Mirko Zec, politički komesari Pavao Marin, Živko Rodić, Mile Mutić, zamjenici komandira četa Svetozar Predojević, Mikan Marjanović, Nikola Garača i zamjenici političkih komesara Petar Bašić, Ilija Sadžak i Mihajlo Stanić - da podstiču da se brže napreduje i lomi neprijateljevu odbranu. U vatri razbuktale borbe našli su se komandant bataljona Stevo Rauš i politički komesar Pero Đurić. Pucnjavu su ponekad nadjačavali povici da se uskače u neprijateljske rovove. Donekle uzdrmana odbrana ne bi izdržala nalete jurišlja da se nisu pojavili tenkovi i osuli žestoku paljbu. Opet se moralo uzmaći na polazne položaje.

U osvit dana na licima boraca i rukovodilaca mogli su se primijetiti, poslije napornih borbi i neprospavanih noći, nezadovoljstvo i zabrinutost. Bilo je očevidno da se nemošto pitaju: šta će donijeti naredni dan? Ali su bili odlučni i spremni da izdrže i najgore.

Već u prepodnevnim časovima, 16. juna, tri neprijateljske satnije, jačine 288 vojnika, smjelo su krenule da otkriju položaje boraca Trećeg bataljona i da napadnu. Istovremeno su dolijetali avioni, kružili, izviđali, ali nisu mogli, zahvaljujući dobrom maskiranju, primijetiti ni jednog borca. Zapovjednici satnija, po svemu sudeći, vjerovatno su zaključili da se Treći bataljon neopaženo povukao u predjele bliže Sani i smjelo su išli naprijed. A borci, primireni u žbunovima, u paprati, iza drveća, nestrpljivo su iščekivali, neki brojali koliko se protivničkih vojnika približava i podešavali nišane oruđa. Jedanaest puškomitraljezaca, prekaljenih u ranijim borbama i spretnih nišandžija, posebno su se pripremili da rafalima prorijede neprijateljski streljački stroj. Iščekivanje nije prijalilo i nekoje promrsio:

- Dokle ćemo ih pustiti? ...

Komandir Tubić, zaklonjen iza olistalog kupinjaka, kratko je uzvratio:

- Otvorićemo vatru, druškane, kad ugledaju mušice našeg oružja.

- Biće svašta, bome - odgundao je uznemireni borac.

I opet zavlada tajac.

I neprijateljski vojnici su se uskomešali. Uznemirenost su potvrđivali ponekim pucnjem ili kratkim rafalom iz puškomitraljeza.

- Da slučajno ne zastanu i počnu kopati rovove? - zabrinuo se politički komesar bataljona Pero Đurić.

- Sigurni su u sebe i neće zastati... Dok ih ne ošinemo - uzvratio je njegov zamjenik Mlado Marin.

Vojnici su prilazili i narastali u očima boraca zalegljih iza oružja. Ponekad se čuo zveket ratne opreme i iskašljavanje.

- Još ne otvarati vatru! - uslijedila su upozorenja komandira.

Vojnici su pristizali na zaravan ispred napunjenih cijevi i postali nepromišljive mete. Odjednom su se puškomitraljezi počeli utrkivati u ispaljivanju rafala, a puške neujednačeno zagrominjale. Vojnici pod šljemovima su padali, a neki sumanutu jurili i tražili zaklone. Zrna su ih sustizala i obarala. Razlijevali su se jauci. I borbeni poklici:

- Razbucaj! Udri bandu! Osvetimo Kozaru!

Iz zaklona su izvirivale glave boraca. Jedan puškomitraljezac se toliko osmjelio daje stojeći gađao i birao mete. Pometnju neprijatelja je valjalo iskoristiti, domoći se ratnog plijena i zarobljenika. Zato su komandiri dovikivali:

- Hvatajmo bandite! Za njima!...

U tom času naišla su četiri tenka, otvorila bjesomučnu vatru iz topova i mitraljeza, da desetakovanim satnijama pomognu da ne dožive i veći poraz. Pošto nisu raspolagali protivtenkovskim oružjem, borci Trećeg bataljona su iskoristili pokriveno zemljište da se povuku i bez gubitaka se uputili gazovima Sane, kuda su nešto ranije otišli i borci Četvrtog bataljona.

Fizička i psihička iznurenost boraca u višednevnim neprestanim borbama najprije je zapažena u Drugom bataljonu, na položajima u Miljakovcima, Gaćanima i Čeli. Na to je, bez sumnje, uticala trenutno nepovoljna situacija i česti nartaji neprijatelja iz Prijedora. Neki borci Druge i Treće čete su tražili da napuste položaje, da izađu iz sastava brigade i odu u svoj rodni kraj. U svemu je jedino dobro bilo to što su oni bili raspoloženi da se i dalje bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali na terenu odakle su poticali. Nisu mnogo pomogla objašnjenja i ubjeđivanja starijima da je takvo ponašanje neodgovorno i nedopustljivo. Komandant bataljona Dušan Metlič, hrabar i razuman, odvrtao je borce da ne učine nešto nepromišljeno. U tome je imao podršku političkog komesara Dušana Karana i zamjenika komandanta Vojina Mitrova. I politički komesar brigade Veljo Stojnić uložio je mnogo truda da najgrlatije borce urazumi kako bi se primirili i popustili. Na mahove je bilo i oštrijih razgovora. Ipak su borci Druge i Treće čete samovoljno prešli Sanu i otišli u svoj rodni kraj da se tamo bore protiv neprijatelja. O njihovom odlasku komandant brigade Ivica Marušić Ratko izvijestio je Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu.

Sanu su poslednji pregazili, u predvečerje sunčanog dana, borci Trećeg i Četvrtog bataljona. Na drugu obalu su odvučena, iskičena vezenim peškirima, i artiljerijska oruđa, zaplijenjena mjesec dana ranije, u bici za oslobođenje Prijedora. S borcima je išlo i nešto izbjeglica, iz sela južno od Kozare, uglavnom djevojaka, mladića i dječaćića, raspoloženih da se uvrste u borbeni stroj brigade čim steknu najnužnije znanje u baratanju oružjem. Bataljonske kolone su odmicale, uz kestenjar u Ništovcima, da stignu u Ostru Luku, Koprivnu, Stari Majdan i slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Uz prethodno žestoko artiljerijsko bombardovanje, neprijateljske jedinice su prilazile iz više pravaca gazovima na Sani. Na obali bistre i zelenkaste rijeke oficiri su uvidjeli da im je izmakla i posljednja mogućnost da opkole i unište borce Prve krajiške brigade. A pošto su se pribojavali da se partizani mogu vratiti, na dominantnom Topića brdu, ostavljena je jaka posada, u bunkerima i rovovima, radi obezbjeđenja okolnog terena dok traju žestoke borbe na svim prilazima Kozari.

MALOBROJNIH A ČVRŠĆI

Dolaskom u Podgrmeč, Prvi bataljon je zaposjeo položaje u Agićima, a Treći i Četvrti su upućeni u Radomirovac da odahnu i spremniji krenu u naredne okršaje. Sada se ukazala prilika da se temeljnije sagledaju dobre i slabe strane minulih borbi, da se izvuku odgovarajuće pouke i uklone nedostaci. Komandanti, politički komesari, njihovi zamjenici i komandiri četa bez dvoumljenja su istakli da je veoma značajno što su dva ustaško-domobranska združenja tako potučena u rejonu Piskavice da više nisu sposobna za borbu. Stoga je njihov štab, 13. juna, tražio odobrenje da se ostaci združenja povuku u Zagreb, uz obrazloženje da su demoralisani, nesposobni za borbu, dok se ne reorganizuju i dobro pripreme. Ocijenjeno je, takođe, da su bataljoni Prve krajiške stekli prilično iskustva u brzom manevrisanju da izbjegavaju opkoljavanje i nalaze najpogodnija rješenja za izlaz iz okruženja. U negativne rezultate su ubrajani: nedovoljan rad obavještajne službe, propusti u komandovanju četama i vodovima, njihovo nedovoljno sadejstvo u napadima na neprijatelja, samovolja i otkazivanje poslušnosti, pojava dezerterstva, istina pojedinačnog, ali nepovoljnog za borbeni moral jedinica u cjelini. Ne može se zanemariti činjenica da je bilo mišljenja da je dezerterstvo imalo i pozitivnu stranu. Smatralo se, naime, da se odlaskom kolebljivih pojedinaca ništa ne gubi, i pored smanjenja brojnog stanja, da bez njih borbeni redovi četa i bataljona postaju čvršći. U tome je neosporno bilo istine, ali se dezerterstvo moralo, koliko je god bilo moguće, spriječiti i iskorijeniti. Nije prećutano da je u takvim slučajevima potrebno primijeniti i najstrože kazne.

Vođenje borbe po danu, za razliku od ranijeg perioda kad se u napade išlo samo noću, imalo je u početku borbenih dejstava brigade i nepovoljnih posljedica. Nenaviknuti da ih neprijatelj lako vidi, borci su teže, čak u povoljnim prilikama, prelazili u energičnije napade. Ulagani su znatni naponi da se borci i rukovodioci naviknu da protivnika napadaju, iznenađuju i tuku u svako doba dana i po svakom vremenu.

Predah u Podgrmeču je iskorišćen da se sagleda kakav je bio politički rad u bataljonima i da li su borci sasvim shvatili suštinu narodnooslobodilačke borbe. Čak su izrečene i ocjene o političkom radu u bataljonima. U izvještaju Štaba brigade, od 18. jula 1942. godine, upućenom Operativnom štabu NOP i DVza Bosansku krajinu, rečeno je, pored ostalog, i ovo: daje u Prvom bataljonu bilo malo političkih časova, a da je u Drugom bataljonu politički rad bio slab, da se ništa nije radilo, da to priznaju i sami politički komesari u svojim izvještajima. Nije naodmet i ovdje podsjetiti, pouke radi, da je zanemareni politički rad imao neželjene posledice po moralno-političko stanje u Drugom bataljonu koji je rasformiran, uslijed samovoljnog odlaska Druge i Treće čete, a njegova Prva četa je ušla u sastav Prvog bataljona. U pomenutom izvještaju je konstatovano o političkom radu u Trećem bataljonu: »U ovom bataljonu bio je najbolji politički rad. Za čitavo vrijeme akcija korišćen je svaki odmor za politički rad, što se osjetilo i u samoj borbi. Prorađanje sav materijal koji je primljen (Krajiške partizanske novine, radio izvještaji), a održani su i politički časovi na kojima je objašnjena politička situacija i važnost pakta između SSSR, Engleske i Amerike. Isto tako govoreno je o novim izdajnicima - četnicima«. U Četvrtom bataljonu, rečeno je

u izvještaju, politički se radilo malo, ali su navedeni i opravdani razlozi: da su čete bile u stalnom pokretu i borbama. I pored toga, borci su čitali Krajiške partizanske novine, Kozarski partizanski vjesnik i ostali politički materijal.

Na kraju je zaključeno da se politički rad u brigadi, posmatran u cjelini, nije razvijao sistematski, da se, uglavnom, politički radilo u vrijeme odmora i kada je bilo svježeg političkog materijala. Iz zaključaka je proisteklo da se političkom radu mora posvetiti znatnija pažnja, da se u tome prije svega moraju angažovati politički komesari i njihovi zamjenici. Pokazalo se da su njihove inicijative bile od osobitog značaja u vrijeme nedostatka novijih materijala o događajima u svijetu i na svjetskim ratištima i posebno u našoj zemlji.

Kad je u cjelosti sagledano borbeno i moralno-političko stanje u Prvoj krajiškoj udarnoj brigadi iz toga je proizašlo: da su njeni redovi trenutno malo-brojniji, ali sređeniji i čvršći, da će to svakako doći do izražaja u predstojećim sudarima sa žilavim protivnikom.

NA LEDIMA NEPRIJATELJA

Iz opkoljene Kozare nije bilo gotovo nikakvih pouzdanih obavještenja. No po učestalom danonoćnom dumbaranju neprijateljske artiljerije i povremenom bombardovanju iz vazduha dalo se procijeniti da borci Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda, zajedno sa žiteljima potkozarskih sela, odolijevaju napadima neuporedivo nadmoćnijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Njima se moralo pomoći da istraju i pokušaju izaći iz vatrenog obruča. Za taj složeni poduhvat, kad se nije raspolagalo podacima o brojnoj snazi i rasporedu neprijateljskih jedinica, određeni su Treći i Četvrti bataljon, s komandantima Stevom Raušom i Petrom Mečavom, političkim komesarima Perom Đurićem i Jusufom Imamovićem, zamjenicima komandanata Veljkom Stojakovićem i Dragutinom Stanićem, zamjenicima političkih komesara Mladenom Marinom i Borkom Arsenićem. Prvi bataljon je usmjeren da napada uporišta u dolini Une i bliže Bosanskom Novom.

Borci i rukovodioci Trećeg i Četvrtog bataljona su upoznati šta ih očekuje kada se približe Kozari sa zapadne strane, idući od Petkovca, Svodne i Jutrogošte. Otvoreno je rečeno daje neprijatelj jak, da vršljari u opustošenim selima, da će preduzimati energične protivnapade čim dobije udare u leđa. Neprijateljevo nadmoći se moglo doskočiti lukavošću i priređivanjem iznenađenja.

Dobro pripremljeni i riješeni da istraju, da daju sve od sebe kako bi pomogli narodu i borcima u opkoljenoj Kozari, Treći i Četvrti bataljon su došli do obale Sane, nečujno pregazili rijeku, a zatim prešli drum i željezničku prugu između Prijedora i Bosanskog Novog i domogli se pošumljenih predjela. Vremena za neki ozbiljniji predah nije bilo, jer je odlučeno da se neprijatelj napadne u Petkovcu i kod Prljugovačkog mosta. U toku dana, 20. juna, Štab Trećeg bataljona i komandiri četa izvršili su izviđanje neprijateljskih položaja u Petkovcu i kod Prljugovačkog mosta. Tom prilikom su odabrani pravci napada i postavljeni konkretni zadaci. Utanačeno je i vrijeme otpočinjanja borbe - 2 časa i 30 minuta 21. juna, i jedinice dobro pripremljene i snabdjevene dovoljnim količinama municije. Uporište u Petkovcu branila je 19. četa 11. pješadijskog posadnog puka iz Bosanskog Novog, a Prljugovački most dva voda 18. čete pomenutog puka, dok je jedan vod štitio Martin-Brdo. Prva četa, kojom je komandovao Mile Tubić, i Treća, s komandirom Mirkom Zecom, smišljeno su se prikradale neprijateljskom uporištu u Petkovcu. Druga četa, s komandirom Petrom Marinom, po mraku je prilazila Prljugovačkom mostu.

Prikradanje uporištu u Petkovcu razvijalo se u najboljem redu. Borci se nisu osvrtni na povremene pucnje iz rovova, znajući da to neprijateljski stražari ras-

tjeruju sopstveni strah. Rovovima se prišlo četvoronoške i puzeći. A onda su plasnule puške i puškomitraljezi. Ponegdje je grunula i ručna bomba. Neprijateljski vojnici nisu imali ni vremena ni smjelosti da se srede i prihvate borbu. U neredu su skakali iz zaklona i zaždili, koliko ih noge nose, preko brda i potoka da umaknu u obližnji garnizon. Iza njih su ostala dvojica zaprežna kola i nešto ratne opreme.

Kod Prljugovačkog mosta borci Druge čete, probdjevši noć u pokretu, izveli su napad u svanuće. Prvi vod, na čelu s Mikanom Marjanovićem, i Drugi, s Ljubomirom Jajčaninom, direktno su napali neprijatelja u jazbinama kod mosta, a Treći, s komandirima Milošem Subotićem, napadao je dobro utvrđeno Martin Brdo da spriječi dolazak pomoći otuda posadi Prljugovačkog mosta. Borba je svakog trenutka bivala žešća i neprijatelj se umješno branio. Komandir i politički komesar su tražili da se napad pojača i neprijatelj savlada. Najsrčaniji borci, među kojima i Petar Kulundžija, Kojo Marjanović, Ostoja Risojević, Milorad Pilipović, Stojan Gnjatović i Gojko Graonić, smjelo su se ustremili na protivnika. Padali su vojnici pogodeni kuršumima iz neposredne blizine. Preživjeli su tada vidjeli da im jedino preostaje da umaknu i tako sačuvaju glave. Na bojištima je ostalo 30 mrtvih neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 1 puškomitraljez, 5.000 metaka i prilična količina ratne opreme.

Kada je Treći bataljon stigao u logor u šumi Karan, gdje su bili Štab brigade i Četvrti bataljon, nakon kraćeg odmora je održan zajednički sastanak i odlučeno da bataljoni naredne noći stignu u Jutrogoštu i širi rejon osnovne škole u zaseoku Majstorovićima.

Sjutradan, 22. juna 1942. godine, uz pomoć mještana koji su uspjeli da se prikriju pred najezdom neprijatelja, Štab brigade sa štabovima bataljona i komandirima četa, izvršio je izviđanje i prikupljao podatke o neprijatelju. Pomoć mještana bila je dragocjena. Oni su znali kakav je raspored neprijateljskih jedinica i koje su objekte uredili za odbranu. O njihovom brojnom stanju i naoružanju nisu, sasvim razumljivo, u ovoj prilici mogli dati ništa pouzdano. Stoga Štab brigade, štabovi bataljona i komandiri četa nisu imali drugog izbora nego da snage protivnika procjenjuju prema zemljišnim objektima koje su zaposjele i uredile za odbranu.

Položaje na Projskoj kosi, u širem rejonu Lokve, na Kapeli, Asinoj straži i Kovačevića groblju, branio je 2. gorski zdrug, ojačan jednom četom 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije, a na Ravnom gaju grupe 800. brandemburškog puka, čija je specijalnost bila da pretražuju zauzeti teren između njihovih glavnih snaga na padinama Kozare i snaga koje im obezbjeđuju zaleđa. Cilj pretraživanja bio je: pronalaziti mještane partizanskih sela, koji nisu uspjeli umaći u Kozaru i odmah ih, bez ikakvog obzira, strijeljati.

Poslije svestranog izviđanja i procjene situacije, Štab brigade je odlučio da Treći bataljon, ojačan jednom četom Četvrtog bataljona, napadne i potuče neprijatelja na Projskoj kosi, Asinoj straži, Kapeli i Kovačevića groblju, a Četvrti, bez jedne čete, neprijatelja na Ravnom gaju, čime bi se stvorili povoljniji uslovi za neposredni napad u leđa onih neprijateljskih jedinica koje su opkolile i vatrenim obručom stezale južne obronke Kozare.

Napad je uslijedio noću između 22. i 23. juna. Druga i Treća četa Trećeg bataljona, u sadejstvu s jednom četom Četvrtog bataljona, žestoko su se ustremile na neprijatelja u prvoj liniji rovova na Asinoj straži. Da bi što više podstakli borcu da pokažu čudo od junaštva, da učine i na izgled nemoguće, komandiri i politički komesari su naglasili da predstojeći napad znači daleko više od uobičajenog sukoba, da je to neprocjenjiva pomoć i olakšanje borcima i narodu u opkoljenoj Kozari. Ako uspije!...

Oprezno se prilazilo. Uz put su pretraživani pojedini visovi da se otkriju pri-tajene neprijateljske straže. Njih, srećom, nije bilo, čak ni tamo gdje se pomiš-

ljalo da čekaju u busiji. Pretraženo je i seosko groblje. Neprijateljska straža i odatle je uzmakla. Na Lokvama je neprijatelj čekao i pružio žestok otpor. Borba se odjednom rasplamsala na prilično širokom prostoru. Pucnjava je bila toliko snažna i učestala da su borci prilično oglušili i jedva čuli komande vodnika i desetara. Uslijedio je juriš pravo na neprijateljske rovove. U streljačkom stroju bili su i komandanti bataljona Petar Mečava i Stevo Rauš, i politički komesari, zamjenici komandanata i političkih komesara. Lavina pucnjave i eksplozija ručnih bombi se sručivala u neprijateljske rovove. U opštoj borbenoj vrevi razlije-gali su se uobičajeni povici prijetnje:

- Nagari! Razbucaj! Hvatajmo bandite!...

Neprijateljski vojnici nisu štedjeli municiju da odbiju juriše. Upotrijebili su i topove da direktnim pogocima, iz neposredne blizine, prorijede streljački stroj Krajišnika. Na užarene topovske cijevi ustremili su se borci Druge čete, s koman-dirom Petrom Marinom i zamjenikom komandira Mikanom Marjanovićem. U rukama su neki držali odšrafljene ručne bombe. Desno od njih nastupili su borci Treće čete, s komandirima Mirkom Zecom i zamjenikom komandira Nikolom Garačom, da pomognu da se topovi učutkaju. U jednom trenutku je došlo do pravog dvoboja ručnim bombama. Branko Tatić je aktiviranu ručnu bombu, do-letjelu iz neprijateljskog rova, hitro dograbio i vratio da zagrmí na mjestu odakle je i poletjela. Nijemci i ustaše su ponegdje prelazili u protivnapade da odbiju ju-riše na prvu liniju rovova. Pretrpjeli su znatne gubitke i gotovo bezglavo ustuk-nuli. Dohvativši se narednih rovova opet bi se grčevito branili. Ponegdje je bilo borbe prsa u prsa. Čuli su se i jauči.

- Samo naprijed! - ponavljali su komandiri četa i vodova.

Neprijateljski vojnici, iz sastava 2. gorskog zdruga, doznajući da je njihov štab umakao iz Kovačevića kuća, počeli su se kolebati i popuštati. Iskakali su iz za-klona i odstupali, ne prestajući da biju iz raspoloživog oružja i odbijajući pozive na predaju. Žestok otpor davali su kod topova, koje su namjeravali da izvuku da-lje od vatrene linije. Kad je prozrio njihovu namjeru, komandir Petar Marin je riješio da ih ometa i uzviknuo borcima pored sebe:

- Naprijed, drugovi, na topove!

Za njim su pitali desetar Stojan Gnjatović, Dragan Kačavenda, Rajko Bur-sać, Milan Suzić, puškomitraljezac Marko Čelić i drugi. Topovima se, međutim, nije moglo lako prići. Pristiglo je pojačanje. Vod Bože Mutića je udario nepri-jatelju u leđa. Više vojnika je pokršeno, većina je pobjegla, a nekolicina je zarob-ljena. Topovi su najzad prestali dejstvovati i ushićeni borci počeli su ih dodiri-vati. Prevelikom oduševljenju nije bilo mjesta, već je uslijedilo naređenje da se dva topa izvuku i privremeno sakriju kako ne bi ponovo dopali neprijatelju u ruke.

Neprijatelj se pribrao i sredio u Crnoj Dolini i Brežićanima i pripremio se za protivnapad da ovlada izgubljenim položajima. Uz podršku aviona, tenkova, artiljerije, uz upotrebu rezervnih jedinica, krenuo je u protivnapad iz dva pravca. Iz Crne Doline, uz podršku jedne čete 1. tenkovskog bataljona 202. oklopnog puka, aviona i artiljerije, nastupale su jake pješadijske jedinice s ciljem da osvoje dominantne položaje na Projskoj kosi, Asinoj straži i Kovačevića groblju. Iz Bre-zičana su istovremeno nastupale znatne neprijateljske snage, uz jaču podršku ar-tiljerije i tenkova, da se domognu položaja na Kapeli i produže u Jutrogoštu. Na-stupajući iz pomenutih pravaca, neprijatelj je namjeravao da udarom u bok i leđa bataljonima Prve krajiške onemogući povlačenje. Zamisao neprijatelja, u stvari, svodila se na to da Treći bataljon opkoli u rejonu Asine straže i Kapele, a Četvrti na Ravnom gaju. Štab brigade je prozreo šta se priprema i reagovao naređenjem da se Četvrti bataljon hitno povuče u rejon iz koga je pošao u napad, da tu posjedne položaje, a da Treći bataljon zaplijenjeno oružje, municiju i drugu ratnu opremu sakrije u šumu, da se zatim povuče u Jutrogoštu, pripremi za od-

bijanje napada i za preduzimanje protivnapada. Jedinice Trećeg bataljona povlaćile su se u nepovoljnim uslovima, pod vatrom aviona, tenkova i artiljerije. Žestoka borba je vođena cio dan i noć, a onda je nastavljena i sutradan do podne, kada je neprijatelj bio primoran da se povuče sa dostignute linije. Pošto su oružje, municija i ratna oprema, zaplijenjeni u ranijim borbama, ostali sakriveni i neizvučeni, napad oba bataljona je pojačan da bi se došlo do tog dragocjenog ratnog plijena.

Noću, između 24. i 25. juna, težište napada je usmjereno na Asinu stražu, Kovačevića groblje i Kapelu. U prvi sumrak razvila se oštra borba sa znatno nadmoćnijim neprijateljskim snagama koje nisu namjeravale da ustuknu. A Štab brigade je insistirao na tome da oba bataljona istovremenom akcijom potisnu protivnika, da mu nanesu što veće gubitke i domognu se pominjanog oružja i oprfeme. Sudar je prerastao u pravi pakao, u kome se, zbog silne pucnjave, eksplozija bombi i granata, dima i prašine, ništa nije moglo ni čuti ni vidjeti. Bila je to u pravom smislu bespoštedna borba prsa u prsa, borba u kojoj su najviše radili bajoneti i kundaci. Takvu oštrinu sudara borci Trećeg i Četvrtog bataljona rijetko su i kasnije doživjeli. Borba je dostigla kulminaciju pred samo svanuće 25. juna, a onda je popustila odbrana njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica. One su u panici i prorijeđene počele uzmicati. Bataljoni su pronašli zaplijenjeno oružje i ratnu opremu i izvukli ih na polazne položaje.

U pomenutim borbama gubici Trećeg bataljona i pridate čete Četvrtog bataljona bili su: 10 mrtvih i 24 ranjena borca. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali se, ipak, može pretpostaviti da su bili prilično znatni i u živoj sili i u ratnoj tehnici.

Iznenadna napadna dejstva bataljona Prve krajiške brigade na zapadnim i jugozapadnim prilazima Kozari, pri čemu su naneseni osjetni gubici neprijatelju u uporištima u Petkovcu, kod Prljugovačkog mosta, na Projskoj kosi, Asinoj straži, Kovačevića groblju, Kapeli i Ravnom gaju, u neposrednoj pozadini glavnih snaga koje su stezale obruč oko slobodarske planine, primorala su njemačke, ustaške i domobranske generale da angažuju znatne snage, čak i opštu rezervu, da zaustave iznenadne i žestoke nalete pomenutih bataljona. Sve se to odigravalo u danima kada je neprijateljska ofanziva na Kozari bila u punom zamahu i omelo njeno efikasnije izvođenje. Ujedno je to nepovoljno uticalo na borbeni moral neprijateljskih jedinica. Ukratno, borbena dejstva bataljona Prve krajiške na pomenutom području znatno su pomogla jedinicama Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda da duže i uspješnije odolijevaju najezdi neuporedivo nadmoćnijeg i bolje naoružanog neprijatelja i da mu nanesu teške udarce.

AKCIJA PRVOG BATALJONA

Prilikom donošenja odluke da glavnina Prve krajiške udarne brigade pređe rijeku Sanu i napadne neprijateljske jedinice koje ugrožavaju borce Drugog krajiškog odreda i narod u opkoljenoj Kozari, Prvi bataljon je ostavljen u Podgrmeču da sadejstvuje sa jedinicama Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda u odbijanju čestih neprijateljskih napada iz Bosanskog Novog i Blagaja, a takođe iz uporišta u rejonu Hozića, Suhaće, Rudice, Blatine, koja su se dublje uklinjavala u slobodnu partizansku teritoriju. Osim toga, Prvi bataljon je imao zadatak da kontroliše lijevu obalu Sane, da budno prati pokrete neprijatelja na drugoj obali i spriječi njegova dejstva na slobodnu teritoriju Podgrmeča, da održava vezu sa Štabom brigade na prilazima Kozari, sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu i Štabom Prvog krajiškog odreda, da ih obavještava o stanju i situaciji na terenu koji kontroliše. Pošto se očekivalo da će jedinice Drugog krajiškog odreda uspjeti u pokušaju da probiju neprijateljski obruč na

Kozari, Prvi bataljon je pripremljen da prihvata borbe i narod i upućuje ih, u skladu sa odlukom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, na slobodnu partizansku teritoriju Podgrmeča. Da bi se planirani zadaci što bolje ostvarili, u Štabu bataljona je ostao zamjenik komandanta brigade Vojo Todorović a nešto kasnije stigao je i Sava Kesar, zamjenik političkog komesara. Sve je to doprinijelo da se protivnik smjelije napada i ugrožava.

Na osnovu prikupljenih podataka o moralnom stanju i brojnosti protivnika, Štab Prvog bataljona je isplanirao da se napadne i osvoji uporište Blatina. O tome je obaviješten i Stab Banijskog partizanskog odreda, čije su jedinice bile na lijevoj obali Une, u neposrednoj blizini tog uporišta. Banijci su tražili da se odustane od napada uz objašnjenje da među neprijateljskim vojnicima u Blatini imaju vjerne saradnike, od kojih dobivaju dragocjena obavještenja. Obrazloženje je uvaženo i napad je uslijedio na drugo uporište.

Dijelovi Prvog bataljona napali su neprijatelja u željezničkoj stanici Rudice. Borba je vođena i ručnim bombama. Neprijateljski vojnici su pružali snažan otpor iz pokrivenih bunkera i rovova. Bombašima nikako nije polazilo za rukom da aktivirane ručne bombe ubace kroz uzane puškarnice. U tim nastojanjima četiri borca su izgubila život, a četvorica su ranjena. Kad je dan uveliko počeo da osvaja, dijelovi Prvog bataljona su odstupili na polazne položaje. Borci su bili toliko kivni na protivnika da su glasno izražavali želju da se napad ponovi. Do toga, međutim, nije došlo, jer se zaplašeni neprijatelj u Rudicama nadao još žešćem napadu, bez borbe napustio uporište i otišao u Bosanski Novi.

Ubrzo je napadnuto uporište u Hozića kamenu. Borci Prvog bataljona oprezno su se približavali neprijatelju, ali nisu postigli iznenađenje. Puškaranje se završilo odstupanjem bataljona na polazni položaj. Potom je uslijedila analiza akcije, uočeni su propusti i predloženo da se neprijatelju, iznenađenjem i umješnošću, nanose gubici. Tako se ojačana patrola, naoružana i puškomitraljezom, uspjela približiti razbaškarenim neprijateljskim vojnicima u hladovini krošnjatog drveća, a onda je brzom paljbom pokosila desetoricu i bez gubitaka se povukla.

Borci Prvog bataljona odbili su i nekoliko napada iz pravca Bosanskog Novog, a zatim izvršili diverziju i srušili most preko rijeke Vojskove, u Rudicama, te time omeli saobraćaj neprijateljske motorizacije.

Narednih dana, dok su Treći i Četvrti bataljon Prve krajiške brigade udarali u leđa i bokove neprijatelja na zapadnim prilazima Kozari, borci Prvog bataljona su uspješno suzbijali ispade neprijateljskih jedinica iz Bosanskog Novog, Hozića kamena i Suhaće na slobodnu partizansku teritoriju Podgrmeča. Ujedno su bili spremni da pomognu i organizovano prihvate partizanske jedinice, žene i djecu, ako izađu iz opkoljene Kozare i pređu rijeku Sanu.

PROBOJ U - OBRUČ

U predjelu Ravnog Gaja, Jutrogušte i Gradine, i pored znatnih borbenih napora, neprijatelj se, uslijed dovođenja pojačanja i stalnih protivnapada, nije mogao razbiti. Zbog toga nije bilo moguće deblokirati partizane i narod u Kozari, pa se moralo preduzeti nešto drugo.

Na sastanku u Vranovcu, 25. juna, kome su prisustvovali Ivica Marušić Ratko, komandant brigade, Ilija Materić, politički komesar brigade (umjesto Velje Stojnića koji je nešto ranije otišao na novu dužnost), Boško Šiljegović, politički komesar Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda, Stevo Rauš, komandant Trećeg bataljona, Petar Mečava, komandant Četvrtog bataljona, Jusuf Imamović i Pero Đurić, politički komesari bataljona, Mlado Marin i Borko Arsenić, zamjenici političkih komesara bataljona, razmotrena je trenutna situacija,

sagledani su rezultati posljednjih borbi i odlučeno da se izvrši proboj u Kozaru. Kuda i kako? Nije se raspolagalo pouzdanim podacima o snazi i rasporedu neprijateljskih jedinica angažovanih u zatvaranju obruča u zapadnom dijelu Kozare. Pošlo se od predloga da je najprihvatljivije da se proboj izvrši na dva mjesta, da bataljoni uđu u Kozaru, ostvare sadejstvo sa jedinicama Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda, da zajednički pokušaju razbiti neprijatelja i izaći iz opkoljene planine.

Usljedilo je brižljivo izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju na pravcima kuda su bataljoni namjeravali u Kozaru. U tom poslu su učestvovali i pojedini članovi Štaba brigade. Bataljoni su potom dobili naređenje da krenu u težak i rizičan pothvat. Nevolju je pričinjavalo i to što se nikako, i pored više pokušaja, nije mogla uspostaviti veza sa Štabom Drugog krajiškog (kozarskog) odreda kako bi se neprijatelj zajednički napadao i time lakše uzdrmala njegova odbrana.

Borci Trećeg bataljona su krenuli u leđa neprijatelju preko Vranovca, Brekinje i Međuvođa s namjerom da izbiju na Pogledevo. Četvrti bataljon, bez dvije čete, zaputio se nešto dužim pravcem, preko Mrazovaca, Kruškovca i Vlaškovača. Uz put su borci nailazili na opustošene domove, neobrađenu zemlju i neobranu ljetinu. Odnekud su se pojavljivale grupice pljačkaša koje su, štice od ustaša, odvlačile napuštenu imovinu mještana izbjeglih u Kozaru. Pljačkašima je strogo suđeno.

Kod Međuvođa su borci Trećeg bataljona dočekani ubitačnom vatrom. Naprijed nisu mogli, pogotovu kad je uslijedio protivnapad neprijatelja. Pod kišom kuršuma se moralo odlučivati šta da se uradi. S komandantom i političkim komesarom bataljona se našao i Boško Šiljegović. On se saglasio daje najpametnije izvući se ispod ubitačne vatre i izbjeci, možda, još neprijatnije trenutke. Odstupanje nije značilo i predah. Četama je naređeno da djeluju u nešto dubljoj pozadini neprijatelja, da sačekaju i uništavaju vozila koja su prenosila ratnu opremu i municiju.

Borci Druge čete Četvrtog bataljona, s komandantom Petrom Mečavom i zamjenikom političkog komesara Borkom Arsenićem, naišavši na nebranjeni prostor, bez borbe su prešli prvu i drugu liniju napuštenih rovova i u svanuče, 28. juna, stigli u Vranovac. Borci Prve čete, nastupajući na desnom krilu borbenog rasporeda bataljona, dočekani su žestokom vatrom iz druge linije neprijateljskih rovova i izgubili vezu sa Štabom bataljona i Drugom četom. U nepovoljnoj situaciji nisu imali bolji izlaz nego da se pridruže Trećoj četi, s kojom je bio Dragutin Stanić, zamjenik komandanta bataljona. On je kasnije usmjeravao njihove napade. Kada je odlučeno da Štab brigade ne ide u Kozaru i da pripremi prihvatanje boraca Drugog krajiškog (kozarskog) odreda, žena i djece ako izađu iz obruča, Treća četa je, u stvari, zadržana da vrši obezbjeđenje i štiti od iznenadnih napada.

Izbivši u Vlaškovce, borci Druge čete nisu nikoga primjetili na obližnjim visovima. Komandant Mečava je naredio komandiru čete da uputi patrole dublje u selo da pretraže kuće i dvorišta. Nije mnogo vremena prošlo, a prethodnica koju je vodio Dušan Đapa iznenada je nagazila na rovove. Mečavi i Arseniću je odjednom postalo jasno da se, u stvari nalaze u čeljustima neprijateljskog borbenog rasporeda, te da je jedini izlaz u smjelom jurišu i probou u Kozaru. Borci su, takođe, shvatili ozbiljnost situacije i trčeći se stuštili na neprijateljeve rovove. Municijska je neštedimice gorjela, a udarci kundaka i bajoneti činili su svoje. Iznenadeni i zbunjeni vojnici nisu se odmah snašli i nisu pružili žestoki otpor. Pomoć im je počela pristizati iz bliže okoline - uslijedila je minobacačka i artiljerijska vatra. No bez obzira na tu intervenciju, ppraz ugroženih u rovovima na Vlaškovačkoj kosi nije spriječen, i četa boraca Četvrtog bataljona je produžila prema Kozari. Zadihani su trčali da se što prije domognu pošumljenih padina.

Kod Banjčevog gaja dočekani su puškomitraljeskom i puščanom paljbom. Nastalo je komešanje. Bilo je i ranjenih. Mečava i Arsenić su uvidjeli daje posrijedi zabuna, da to, zapravo, borci Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda otvaraju vatru sa svojih položaja nikoga ne puštajući da priviri u Kozaru. Počelo je poimenično dozivanje. Paljba je donekle umukla. Nešto kasnije, kada su se borci Kozare uvjerali da im dolaze drugovi iz Prve krajiške udarne, ushićeni su izletjeli iz rovova i zaklona da im poželeva dobrodošlicu.

Prisjećajući se tih trenutaka Borko Arsenić je zapisao i ovo:

»Bataljon je zatim otišao na položaj Đenadijine čete, malo se odmorio i nahranio. Sada su se našli mnogi rođaci, prijatelji i poznanici iz prvih dana borbe u Kozari. Poslije je bataljon krenuo na Pogledevo. Ovdje su bili: zamjenik komandanta odreda Josip Mažar Šoša, Ratko Vujović Čoče i Miloš Šiljegović.

Šoša je pozvao komandanta odreda Obrada Stišovića i obavijestio ga o dolasku ovog bataljona. Stišović je tražio da komandant bataljona Mečava dođe u Štab odreda i da ga detaljnije obavijesti o situaciji Prve brigade i mogućnostima uspostavljanja veze sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu. Trebalo je da se stvori plan, jer je već, izgleda, sazrela situacija da se izvrši proboj iz obruča.

Nekoliko dana kasnije uslijediće proboj iz obruča i četa Četvrtog bataljona smjelo će jurišati na neprijatelja.

ZASJEDA NA DUBIČKOJ CESTI

Riješeni da neprijatelju ne daju mira, kada već nisu uspjeli proći u Kozaru, borci Trećeg bataljona su postavljali zasjede i nanosili protivniku ozbiljne gubitke.

Nedaleko od Kruškovca borci Druge čete, s komandrom Mikanom Marjanovićem, koji su obezbjeđivali čelo Četvrtog bataljona da lakše priđe Kozari, sačekali su motorizovanu kolonu upućenu iz Bosanske Dubice. Kada se uvjerio da kamione ne štite tenkovi, komandir je odlučio da ih napadne i borce upozorio:

- Pustićemo ih sasvim blizu! Uđrite tek kad ja počnem. I juriš! Je li jasno?
- Sasvim, druže komandire! - istovremeno su odgovorili Boris Abramović i Cvijo Sadžak.

Kamioni su sporo prilazili, brektali u krivinama i usponima druma. Oči boraca su vrebale preko nišana u očekivanju da komandir povuče obaraču svog oružja. A on se suzdržavao, želio je da razazna i ko se vozi u kamionima. Bilo je vojnika, oficira, ali i civila. Otkud civili? No za pretpostavke i neko oklijevanje nije više bilo vremena. Kamioni su mogli promaći. Mikan je pažljivije nanišanio u vojnike i oružje je zatreštalo. Jeknula je dubodolina. Na kamionima su poprskale gume. Preživjeli vojnici, oficiri i civili nisu imali drugog izlaza do da dignu ruke iznad glave. Braća Šadžaci - Vaso, Cvijo i Miloš - prvi su skočili iz zaklona i približili se kamionima. Za njima su pristigli ostali borci da zarobljenike potjeraju dalje od druma.

- Šta ćemo s kamionima, druže komandire? - upitalo je nekoliko boraca.
- Zapalite ih što brže!

Borisa Abramoviću i drugovima nije manjkalo dovrtljivosti. Otvorili su rezervoare goriva na vozilima, benzinom namočili i zapalili nekakve krpe. Buknuo je plamen. Za tili čas na drumu su ostala tri usijana željezna kostura od kamiona, a smrad benzina i paljevine širio se naokolo.

U borbi je zarobljeno 40 civila, 4 oficira, nekoliko vojnika, a 16 ih je poginulo. Zarobljen je i ljekar Radonjić, koga je neprijatelj prinudno poveo. On je izrazio želju da ostane u redovima Prve krajiške i liječi oboljele i ranjene borce. Ostao je i predano obavljao svoj posao. I ratni plijen je bio zavidan: 10 pušaka, 1 puškomitraljez, 4 pištolja i dosta municije.

Neprijatelj se nikako nije mogao pomiriti s tim da partizani priređuju iznenađenja u vlastitoj pozadini. Preduzimao je prepade da ih iznenadi i uništi. Tako je i njegova konjica, u prijedpodnevnim časovima 28. juna, stigla gotovo galopom, da bi iznenadila borce Druge čete. Izviđači su je primijetili. Borci su zalegli u busije i otvorili vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Streljački stroj konjanika se pokolebao i uzmakao. Zapovjednik eskadrona nije mogao podnijeti neuspjeh i tada je pobjegao lukavstvu. Konjanike je oprezno poveo preko Verije i Mrazovaca da borbama Druge čete zađu za leđa. Donekle je uspio, te su borci Druge čete, s komandirskom Mikanom Marjanovićem, suzbijajući napad, morali da trkom pregaže Mlječanicu i izbjegnu opkoljavanje. Poslije njihovog udaljavanja neprijatelju je pošlo za rukom da uspostavi saobraćaj na drumu za Kozaru i poboljša snabdijevanje svojih jedinica.

OPET NA RAVNOM GAJU

Ulazak dijela Četvrtog bataljona, s komandantom Mečavom, u Kozaru nije značio i trajnije uspostavljanje veze sa jedinicama Prve krajiške koje su ostale izvan obruča i neprijatelju udarale u leđa. Komandant brigade Ivica Marušić Ratko i politički komesar Ilija Materić su tražili da se neprijatelj napada, tako reći, bez predaha, na mjestima gdje se, već prema situaciji i procjeni, najviše može ugroziti. Jer svaki je napad značio pomoć i olakšanje jedinicama Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda i pružao im mogućnost da se, ako se ukaže i najmanja prilika, probiju iz vatrenog obruča. Te jedinice je trebalo prihvatiti, zaštititi, da se koliko-toliko oporave od višednevnog borbenog napora da kasnije osvježene krenu u žestoke okršaje.

Na Ravnom gaju, Asinoj straži i Kapeli, neprijateljski vojnici su utvrdili brojne rovove, načičkali puškomitraljeze, spremni da rafalima i plotunima spriječe svaki izlazak partizana iz opkoljene Kozare. Prepreku je valjalo uzdrmati i uništiti u času kada se očekivalo da tuda naiđu, krčeći put iz obruča, neke jedinice Drugog krajiškog (kozarskog) odreda. Stoga se pristupilo široj razradi napada: kako da se protivnik uništi, a potom uspostavi veza i uskladi sadejstvo sa jedinicama koje naiđu kroz raskinuti obruč. Izviđanje je koristilo da se dozna kako je neprijatelj raspoređen i pripremljen za odbranu.

Komandiri četa su upoznali borce kako će i kuda, koristeći se mrakom, prići što bliže neprijateljskim rovovima i nezadrživo krenuti da ih osvajaju. Njihova pouka nije otklonila izvjesnu ravnodušnost u držanju boraca, premorenih u čestim okršajima, ožalošćenih zbog drugova palih u prethodnim borbama, zabrinutih zbog nepovoljnih vijesti o događajima u Kozari. Mnogi su, zapravo, tamo imali porodice o čijoj sudbini nisu ništa znali. A kada su komandiri i politički komesari nagovijestili i to da se može očekivati da će iz zbjegova, ako se obruč makar i djelimično raskine, naići mnogo žena i djece, borci su se donekle prenuli iz ravnodušnosti i bili spremni da kidišu na neprijatelja.

Podilaženje neprijateljskim rovovima nije išlo bez teškoća. Noćnu tamu su progrizale svjetleće rakete osvijetljavajući čistinu ispred rovova. U njihovo treptenje slivao se poneki puškomitraljeski rafal i pucjava pušaka. Borci Treće čete, s komandirskom Mirkom Zecom i političkim komesarom Milom Mutićem, lijegali su u vlažnu travuljinu, da ostanu neprimijećeni. A kad bi nebo ostalo bez svjetložutog kišobrana svjetleće rakete, šapatom je kazivano da se oprezno nastupa. I tada se nije prolazilo bez nezgoda: pod nogama boraca pucketali su suvarci, što se previše čulo u tišini šume i proplanaka.

- Da nam se nekako dočepati grudobrana ... Pa bombe u rovove! - izustio je Nikola Garača u trenutku kad se pucjava razlijevala u daljini, negdje na obroncima Kozare, u pravcu Gornjeg i Donjeg Jelovca.

Borcima je za čas zastao dah i pažljivo su osluškivali. A svjetleće rakete su progrijevale mrkiinu.

- Naši su navalili iz Kozare - procijenio je komandir čete, a onda borce bez oklijevanja uputio da se stuše na rovove i da se ne obaziru na žestinu vatre u daljini.

S drugih strana rovovima su se približavale ostale čete i paljba je postajala žešća. Gruvale su ručne bombe. Rovovskih grudobrana najprije su se domogli Miloš Zec, Dragoja Baškot, Božo Mutić, Boško Đurić, Nikola Garača i Miloš Đukanović. Izbezumljeni od straha, neprijateljski vojnici su uzvikivali da se predaju u trenutku kada nisu imali drugog izbora. Dizali su ruke iznad glava, ali se to nije moglo vidjeti u gustom pomrčini.

I kako je otpor jenjavao, Ravnom gaju su sve više pristizale partizanske jedinice koje su otvorile brešu u neprijateljskom obruču u podnožju Kozare. Za njima su išle grupe mještana, uglavnom žena, djece i staraca, iz nekih sela zapadno od dubičke ceste. Tjerali su nešto stoke i nosili manje zavežljaje na pogurnim plećima. Sjećajući se tih dramatičnih trenutaka, Mladen Oljača je zapisao:

»... Izbili smo na Jutroguštu, odspavali i nešto pojeli. Počele su da stižu grupe ljudi, s kolima i stokom. Djeca su jaukala, goveda rikala, ovce blejale. Svi su gladni i preplašeni. Pregazili su cestu i bježe na zapad, u neizvjesnost... Seljaci su krenuli kućama, a partizani su se sreli s borcima Prve krajiške brigade. Bili smo s njima dan-dva, a onda smo krenuli na zapad, do Berinog gaja, u Zuljevicu.«

Snažnim udarom jedinica Prve krajiške i Pete čete Prvog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) odreda, koja je ostala van neprijateljskog obruča, udarom izvedenim noću, 30. juna, neprijateljske jedinice su poražene i treći put na Ravnom gaju, Asinoj straži i Kapeli. Na taj način olakšanje proboj i prihvrat jedinica Prvog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) odreda, zatim izlazak iz obruča desetak hiljada žena i djece, koji su upućeni preko Sane, na slobodnu partizansku teritoriju u Podgrmeču.

IZVIĐAČKI PODVIG POLITIČKOG KOMESARA

Borbe na Ravnom gaju, Asinoj straži i okolini, nisu prošle bez žrtava. U okršajima su junački pali: Trivo Gligić, Milan Janjić, Dušan Đurašinović, Stojan Đurđević, Marko Gruban, Stanoje Katić, Gavro Mrkić, Milan Nišević, Desan Novaković, Mirko Radulović, Nikola Vrhovac, Jovo Stanivuković, Vid Stanivuković, Petar Marin, komandir čete, Mihajlo Stanić, politički komesar čete, Stojan Gnjatović, Marko Colić, Radomir Bursać, Boško Tomić i Vaso Podunavac.

Komandant brigade Ivica Marušić Ratko, uvidjevši da se teško može ostvariti borbena saradnja, zbog toga što nije bilo moguće obezbjediti stalnu vezu sa jedinicama Drugog krajiškog (kozarskog) odreda, čvrsto stegnutim neprijateljskim vatrenim obručem, zamislio je nešto drugo: da neprijatelju priredi iznenađenje u dolini Une, da time dokaže koliko je neistinita propaganda da su partizani Kozare uništeni. A gdje udariti i postići zapažen uspjeh. Ratko je razmišljajući nervozan šetkao oslanjajući se, po navici, o drveni štap. Najozbiljnije je pomišljao o napadu na Bosansku Kostajnicu, Bosanski Novi ili na Dobrljin. Potom je odlučio da se posavjetuje s bliskim drugovima i saradnicima: Ilijom Materićem i Boškom Siljegovićem. Njima se činilo da se neprijatelj najprije može poraziti u Dobrljinu. Preostalo je jedino da se izvrši izviđanje i prikupe podaci značajni za donošenje konačne odluke o napadu.

U Štab brigade su pozvani Stevo Rauš i Pero Đurić, komandant i politički komesar bataljona. Njih dvojica nisu znali o čemu se radi i nestrpljivo su čekali da komandant brigade nešto kaže. A Marušić je zamišljen upitao:

- Jeste li gladni i umorni?

Znao je da im ne može dopustiti da se ozbiljnije odmore i da u Štabu nema ništa za jelo.

Đurić i Rauš su shvatili da Marušić, po običaju, ne skriva bržnost da bi nagovijestio nešto značajnije. Zato su čekali da ih ponudi da sjednu kako bi odmorili noge otežale od danonoćnog hodanja.

- Dobro, da onda pređemo na ovo ... - gledao je Marušić sabesjednike iskosa, kroz staklo malo zamagljenih naočara. - Zapravo, da se dogovorimo kako da izvidimo i doznamo, kakve su i kolike neprijateljske snage u Dobrljinu. Namjeravamo ga napasti i likvidirati. Ko bi mogao dobro izvidjeti? ...

Marušić je očekivao predlog. Rauš se nije dvoumio, pogledao je u Đurića i progovorio:

- Komesar Đurić je rođen u Vodičevu kod Dobrljina. Vjerujem da zna svaki puteljak i prilaz neprijateljskom garnizonu.

- Nije da ne znam, - prenuo se Đurić - ali ne ide se, koliko vidim, na neki izlet...

Marušiću nije bilo do pogađanja i neposredno je zatražio:

- Hoćeš li poći? Šta ti treba? ...

- Prihvatam da nešto pokušam. Povešću jednog kurira.

Marušićevo lice je sinulo od zadovoljstva i zahvalnosti. Đuriću je poželio srećan put i naglasio da požuri natrag.

Dan je bio sunčan i pogodan za duža pješaćenja. Pogotovu preko brda i potoka, kroz sjenke šumaraka. Kurir se trudio da korača uporedo s političkim komesarom, ponešto bi i zapitkivao da dokuči kuda to, zaista, idu. Đurić se smijeshio ljubopitljivosti dječaka i uzvratilo:

- Vidjećeš uskoro, momče, gdje smo se zaputili? ...

- Do neke naše jedinice? - kopkalo je kurira.

- A ne. Idemo, znaj, da izbrojimo neprijateljske vojnike u Dobrljinu, da vidimo kako su raspoređeni i naoružani?

- Hoćemo li uspjeti? - trgao se kurir i zastao.

- Valjda hoćemo ...

Umorni su stigli u Kuljane, u zaselak Malbašiće, u kojem ne bi žive duše. Samo je napuštena stoka lutala njivama, harala u dozrelom žitu i neokopanim kukuruzima. Đurić je, ipak, vjerovao da će sresti nekog mještanina i nešto više doznati o stvarnom stanju u Dobrljinu i okolini. I doista, neočekivano je našao odbornika Mirka Malbašića koji se sklanjao u dobro maskiranu zemunicu kad god neprijateljski vojnici iz Dobrljina krenu u poharu. Mirko je, zapravo, prepoznao Đurića i pošao mu u susret. Oprezno su se rukovali i osmatrali okolinu. Na Đurićevo pitanje da li, možda, u blizini ima partizana, Malbašić je odgovorio da ih nekoliko bivakuje u Pastirevu, daje s njima Stojan Bajalica, politički komesar čete, da ga mogu pronaći.

U razgovoru s Bajalicom i Malbašićem, u Pastirevu, Đurić je doznao da se neprijatelj dobro utvrdio na istočnim prilazima Dobrljinu, na Dinari, Gliginom brdu i Šklobučarima, da znatnih snaga ima u samom gradiću, u nekoliko zgrada preudešenih za odbranu i odbijanje napada. Iz svega je proizlazilo da je ipak najbolje da se dođe blizu neprijateljskih položaja, pažljivo izviđa i prikupe detaljni podaci. Đurić je saopštio Malbašiću i kuriru da zajedno moraju Gliginom brdu i Šklobučarima. Tek tada se Malbašić prisjetio još jedne pogodnosti i progovorio:

- Znaš, komesare, među domobranima na Gliginom brdu ima neki oficir. Naklonjen je narodnooslobodilačkoj borbi. Ne vjeruje njemačkoj i ustaškoj propagandi da su partizani uništeni. Sigurno bi pristao da sarađuje ...

- Kako mu vjerovati? Kako ga naći? - dvoumio se Đurić.

- Nešto ću već pokušati kad stignemo tamo - obećao je Malbašić.

S napunjenim oružjem, Đurić, Malbašić i kurir, koristeći se šumom, stigli su na dvjesto metara do neprijateljskih položaja. Imali su šta vidjeti: domobrani su se slobodno kretali, uglavnom bez oružja, raspojasani, ne sluteći da u blizini ima partizana. Oni su, naime, vjerovali u ono što im je kazivano - da su partizani Kozare uništeni, da više nema razloga strahu da ih neko iz šume može napasti.

- Kad bi se neki domobran zaputio ovamo, u šumu, slatko bismo ga šćepali i iznudili dragocjene podatke - otkrio je Đurić šta priželjkuje.

- Možda ćemo nekoga i dočekati - ponadao se Malbašić. - Ako niko ne naiđe, pokušaću nekako da domobranskom oficiru poručim da se sastanemo. Sigurno znam da je zapovjednik ove satnije ispred nas.

- A koga poslati na njihov položaj? ... Kad u selu nema žive duše - Đurić je nezadovoljno odmahnuo rukom

- Poneko se i nađe. Neke žene su stigle iz zbjega. Samo se kriju. Znam gdje. Mogli bismo neku uputiti s kotaricom namirnica ...

Nagađanje je prekraćeno kad se od neprijateljskih položaja odvojio čovjek u uniformi i preko čistine pošao u šumu. Đurić je gorio od nestrpljenja da što prije pogleda nepoznatom vojniku u lice, da razgovara s njim o svemu od značaja za prikupljanje podataka.

- Vješto ćemo ga šćepati - upozorio je Malbašića i kurira.

- Sva trojica su pažljivo vrebali zaklonjeni iza debelih stabala.

- Pa ovaj ima oficirske oznake na bluzi! - prepoznao je Đurić i više se obradovao.

Domobranski oficir je slobodno prilazio ne sluteći da može biti iznenađen. Kad se našao na nekoliko koraka od mahovinastog stabla, Đurić je, držeći automatsko oružje na gotovs, iskočio na stazu i zapovijedio:

- Predaj se!

Pretrnuo od straha, oficir je stao kao ukopan, ruke digao iznad glave, nemoćan da tog trenutka nešto progovori. Kurir je tad priskočio oficiru, pretresao ga i uzeo mu oružje.

- A sada ovamo - pokazao je Đurić oficiru da dođe iza stabla.

- Ja sam domobran. Nisam ustaša - promucalo je oficir ne znajući šta ga očekuje.

- Vidimo šta si - umirivao ga je Đurić. - A i vidjećemo - dodao je nešto strože.

- Voljan sam da kažem sve što vas interesuje - obećao je oficir. - Čak sam želio da sarađujem, a nije mi se ukazala prilika ...

Malbašić i Đurić su odmah uvidjeli daje to zapovjednik satnije koji je ranije poručivao da bi rado uspostavio vezu sa partizanima.

- Kakva slučajnost i sreća! - s olakšanjem je odahnuo Malbašić.

Oficir je otvoreno govorio sve što je znao o rasporedu, brojnom stanju, naoružanju, sistemu rovova, bunkera i drugih utvrđenja u Dobrljinu i okolini. Đurić je sve pamtio: da Dobrljin i okolinu brani 500 domobrana i ustaša, da su dobro naoružani, da imaju dovoljno municije, da su glavni odbrambeni punktovi žandarska kasarna, zgrada pošte, crkva, željeznička stanica, zgrada stare i nove kantine i groblje kod Demizovca. Oficir je otkrio da Dobrljin nije obezbijeđen od rijeke Une, da se otuda ne očekuje nikakav napad i iznenađenje. Slaba tačka u odbrani, uočio je Đurić, bili su prilazi od Une. Otuda se moglo upasti u gradić i savladati protivnika u samom centru polukružnog sistema odbrane.

Odjednom se pojavila domobranska patrola. Kurir je, zadihao, pritrčao i povikao da četvorica domobrana ulaze u šumu. Đurić je dograbio oružje i, praćen od kurira, potrčao u susret domobranima. Malbašić je ostao da čuva zarobljenog oficira. Kada su domobrani stigli, tako reći, na nišan oružja, Đurić je povikao da se predaju. Nisu ni imali drugog izbora nego da poslušaju. Iz daljine su čuli i satnikovo upozorenje da budu mirni, više se iznenadili, a jedan proslavio:

- A mi krenuli da vidimo zašto se satnik ne vraća.
- Ništa ne brinite - nastojao je Đurić da mirno razgovaraju i namjerno preuveličavao: - Partizani su svuda u šumi. Ima nas, vjerujte, kao u gori lista!

Domobrani nisu sumnjali u istinitost Đurićevog kazivanja. Satnik je predložio da zajedno odu među domobrane na položaju da bi se svima razglasilo da su partizani u blizini. To je bilo teško prihvatiti, ajoš teže odbiti. Đurić se kratko dvoumio i progovorio:

- Dobro, pođimo dolje. A ti - obratio se kuriru - ostani ovdje i drugovima, tu gore - namjerno je istakao - prenesi da prate naše pokrete i ostanu u pripravnosti.

Đurić, Malbašić i domobrani su sa svojim satnikom brzo stigli u rovove kod kuće Miloša Zeca.

- Šta je ovo? Otkud partizani? - čulo se gundanje iz rovova.

Satnik je opomenuo potčinjene da se neko ne zaboravi i slučajno potegne obaraču oružja. Domobrani su poslušno gledali i čekali šta će dalje biti. Đurić nije oklijevao da im nešto kaže o ciljevima narodnooslobodilačke borbe, bratstvu i jedinstvu, da ih pozove da ne služe okupatoru i domaćim izdajnicima. Iznenadeni i začuđeni, domobrani su netremice gledali i slušali. Đurić je završio pozivom da ne pružaju otpor ako partizani napadnu garnizon.

- A kad će to? - pisnuo je jedan domobran u Malbašićevo uvo.

- Možda odmah, a možda i nešto kasnije - uzvratio je Malbašić donekle zagonetno.

- Što prije, to bolje ... Da više ne kopamo ovu zemljuštinu i pokrивamo rovove - odao je domobran što mu smeta.

Kad je naumio da krene nazad, u šumu Pastirevo, Đurić je prinio stisnutu pesnicu sljepoočnici i grmnuo:

- Smrt fašizmu, drugovi!

Domobrani nisu uzvratili: »Sloboda narodu«. Vjerovatno nisu ni znali da se tako otpozdravlja.

A Đurić i Malbašić su ubrzali da što prije utonu u šumu, strijepeći da ne dobiju rafal u leđa. Sve se, ipak, dobro završilo i prečicom su požurili u Štab brigade da komandantu podnesu izvještaj o neobičnom izviđanju.

GARNIZON JE PLANUO

Komandant brigade Marušić i politički komesar Materić pažljivo su saslušali Đurića i priznali daje previše rizikovao u prikupljanju podataka o neprijatelju u Dobrljinu.

Pripreme su brzo izvršene i uslijedio je pokret jedinica kroz Pastirevo.

Kada je 3. jula noć uveliko osvojila, četiri čete boraca žurile su niz Pastirevo da se približe Dobrljinu. U daljini, negdje iza Bosanskog Novog, tutnjale su eksplozije artiljerijskih granata. Katranski gusti mrak smetao je borcima prilikom kretanja i lako su mogli zalutati. Komandiri četa i vodova upućivali su ih da ne skreću sa šumskih puteljaka. Potom su žmirava svjetla u Dobrljinu, crvenkasto užareni derdan, dobro poslužila kao orijentacija - da se lakše izade iz tamne šume i pride isturenim neprijateljskim položajima. U Kuljanima je uslijedio kratki zastanak. Komandant bataljona, na konju, uspravljen u sedlu, izdavao je komandirima naređenja. Rukom je pokazivao kuda je najpogodnije nastupati. Olakšicu je pričinjavalu to što su borci Trećeg bataljona dobro poznavali prilaze gradiću.

Treća četa Trećeg bataljona i Treća četa Četvrtog bataljona imale su najteže zadatke: da pređu željezničku prugu i drum između Dobrljina i Bosanskog Novog, da idući nečujno obalom Une, uđu u gradić i raspale po neprijatelju. Druga

četa Trećeg bataljona je pripremljena da napadne iz pravca Pastireva. Postavljena su i obezbjeđenja prema Kostajnici i Bosanskom Novom da bi se spriječilo pristizanje pomoći iz pomenutih garnizona. U tom poslu angažovana je četa boraca koji su nešto ranije izašli iz opkoljene Kozare. Oni su se teže snalazili u mraku i na nepoznatom terenu. Vodnik Putnik nije krio koliko se plaši da može zalutati i nabasati na neprijatelja. Pomagao mu je komandir čete da se nekako snađe i produži cilju.

Una je svojim žuborom ometala osluškivanje. Komandir voda Stevo Savanović zaustavio je borce nedaleko od skele na rijeci i pažljivo osmatrao siluete zgrada. Neke su, izduživši sjenke pod žmiravim svjetlom uličnih sijalica, izgledale sablasno. Iznenadivali su mir i tišina. Samo bi ponekad grunulo na sjeverozapadnoj strani, kod Volinjskog vijadukta. Stevo se, nestrpljiv okrenuo drugovima i šapatom provjerio:

- Puškomitraljesci, bombaši, hoćemo li preko bašta i ograda? .. U osinjak!
- Gazićemo ispred tebe - ponudi se desetar Đurić.
- Svi ćemo uporedo! Iz kolone u streljački stroj! - uzvratio je vodnik pritežući oružje.

Na domaku neprijateljske jazbine i ostali vodovi su dobili uputstva kako da se neopaženo uvuku u gradić. I prava lavina ljudi se odlijepila od obale Une i pritrčala obližnjim zidinama.

Odjednom su propjevali, nešto poslije 21 čas, puškomitraljezi i usložile puške. Nastala je potрка. Svjetlo se ugasilo. Svjetleće rakete su počele lepršati iznad krovova. Čula se vika oficira koji su tražili od zbunjenih vojnika da se priberu i daju otpor. Grmjelo je nesnosno i na položajima ispred gradića, u području Pastireva.

Komandiri četa Zec i Radulj, politički komesari Mutić i Stefanović, pažljivo su pratili razvoj borbe u gradiću, borce upućivali da žešće udaraju na pojedine otporne vatrene tačke odakle su kosili rafali. Zaklona je bilo dovoljno i neprijateljska zrna su uzalud čvokala zidove osvojenih kuća i sasijecala grane voćaka. Najžilaviji otpor je pružan iz zgrade oružničke postaje, sa zvonika i prozora crkve. No neprijatelj se nije dao savladati ni u zgradi željezničke stanice i kantini. Puškomitraljesci i bombaši tražili su načina da doskoče protivniku i vješto se prikradali. Bombe su poletjele u prozore i u otvore puškarnica, odakle su žiškali neprijateljski puškomitraljezi. Neki su brzo umukli, ali su preostali još učestanije tukli. Zrna su najčešće fijukala sa crkvenog tornja, istina, pod kosim uglom, i mogla su se izbjeći. Paljba branilaca polako se počela prorjeđivati. Vojnici su očigledno, bili pokolebani. Trenutke njihove slabosti valjalo je blagovremeno iskoristiti. Uslijedio je juriš i - odbrana u gradiću je popustila, a nešto docnije i ona na isturenim položajima prema Pastirevu.

Domobrani su se predavali i odlagali oružje. Za kratko vrijeme, prema izvještaju Štaba brigade od 4. jula, zarobljena su 284 vojnika i 4 oficira, a 16 vojnika i 2 oficira su ubijena u toku borbe. Plijen je bio znatan: 3 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 3 minobacača, 400 pušaka, 70.000 metaka, desetak sanduka minobacačkih granata. Zaplijenjene su i znatne količine namirnica: žita, soli, šećera, a takođe odjeće, obuće i sanitetskog materijala.

Gradić je gorio i odsjaj požara se vidio izdaleka. A zarobljenici su svrstavani u grupe i odvođeni u obližnja sela. Nešto kasnije upućeni su preko Sane, na slobodnu teritoriju Podgrmeča. I plijen je užurbano evakuisan. Našlo se dosta konjskih zaprega. Ratni materijal i roba su tovareni u kola i odašiljani prema Pastirevu. Potom su čete napustile spaljeni gradić i zauzele položaje na okolnim visovima. A nešto kasnije krenule su prema Bosanskom Novom.

Sutradan se doznalo da je iste noći vršen proboj iz obruća u Kozari, da su neke jedinice Drugog krajiškog (kozarskog) odreda prešle za leđa neprijatelju, a s njima hiljade žena i djece. Breša u obruću je zatvorena kad su od Bosanske Dubice i Prijedora pristigli njemački tenkovi.

NI DANA BEZ BORBE

Neprijatelj nije lako mogao prežaliti uništenje i zarobljavanje 3. bojne 3. pješadijske pukovnije i odmah je pošao u protivnapade. Njegove jedinice su pristizale od Kostajnice i Sunje i oprezno pretraživale okolinu Dobrljina. Plašeci se iznenađenja i prepada, one nisu zalazile u Pastirevo. S druge strane, od Prljugovca, kidisali su neprijateljski tenkovi. Njima se suprotstavila Prva četa Trećeg bataljona. U okršaju su upotrebljeni protivtenkovski topovi, nešto ranije oteti od neprijatelja. Granate su sijevale pored čeličnih oklopa i tenkovi su uzmakli. Most na Prljugovcu je oštećen i saobraćaj je ometan.

U toku noći, 7. jula, neprijateljski vojnici su prionuli da oprave most. A oko imali jaka obezbjeđenja. Vatreno čarkanje je trajalo skoro cijele noći. Sjutradan je došlo do žesćeg sudara. Neprijatelj je odbačen sa dostignute linije, most na Prljugovcu zapaljen i trajnije onesposobljen za saobraćaj.

Borci Prve krajiške su tako reći iz dana u dan išli iz okršaja u okršaj, iznenadivali i zbunjivali žilavog protivnika, nanosili mu udarce i primali protivudare.

Noću između 7. i 8. jula napadnut je Bosanski Novi, dobro branjeni neprijateljski garnizoni i značajna raskrsnica drumskog i željezničkog saobraćaja. Već u planiranju napada se pretpostavilo da neprijatelj neće olako, bez velikih žrtava, prepustiti to značajno uporište odakle je vršio prodore u pravcu slobodne partizanske teritorije Podgrmeča i Kozare. Pripremama je posvećena, bez obzira na kratko vreme, znatna pažnja. Formirane su grupe za borbu protiv neprijateljskih tenkova i snabdjevene bombama i flašama sa benzinom. Razrađeni su pravci napada, način zbrinjavanja i iznošenja ranjenika, ratnog materijala i sve ostalo.

Uoči samog napada, na brdu zvanom Pošta, narod iz okolnih sela posjetio je borce, donio im mnogo hrane i ostalih potreba. Potom je započelo veselje i razvilo se kolo kozaračko.

Uveče je sve utihnulo i kolone boraca oprezno krenule prema Bosanskom Novom. U napad su pošli Prvi, Treći i Četvrti bataljon Prve krajiške, zatim jedinice Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda i jedinice Banijskog partizanskog odreda. Cilj je bio: da se neprijatelj primora da odvoji znatnije snage od opkoljene Kozare i uputi u okršaje na ušću Sane u Unu.

Borci Trećeg bataljona započeli su napad od Krive glave i Kulskog brda. Četvrti bataljon se silovito stuštio na neprijatelja u rovovima na Izbanovom brdu i namjeravao na željezničku stanicu. Prvi bataljon je savlađivao spoljnu neprijateljsku odbranu i težio samom središtu grada. Na sve strane je vrilo od pucnjave. Odmah se moglo primijetiti ono što se i pretpostavljalo: da će protivnik odolijevati do posljednjeg daha. I pored žestokog otpora, branilac je brzo savladan na Kulskom i Izbanovom brdu. Zarobljeno je nekoliko vojnika, zaplijenjeno nešto oružja i municije. Napredovanje boraca Prve krajiške praćeno je sve jaćim otporom protivnika. Bilo je mrtvih i ranjenih i čete su prorijedivane. A komandanti bataljona, zatim zamjenik komandanta brigade Vojo Todorović, nalazeći se u streljaćkom stroju, borce su podsticali da napreduju i pokažu čuda od junaštva. U noći, dok su tamu često progorjevale svjetleće rakete, naizmjenično se orilo:

- Naprijed, Krajišnici! Hvataj i udri krvopije!

Povike su nadjaćavali rafali mitraljeza, gruvanje rućnih bombi, minobacaćkih i artiljerijskih granata. Pucali su zidovi tvrdih zgrada. Oćekivalo se nešto ranije najavljeno - da će od Lušći Palanke doletjeti partizanski avion, s pilotom Franjom Kluzom, da će bombardovati i mitraljirati najjaće branjene otporne taćke u gradu. Dogodilo se, međutim, to da su partizanski avion nešto ranije oćkriili i zapalili neprijateljski lovaćki avioni. Bombašima i jurišlijama sada nije pre-

ostajalo drugo do da smjelije jurišaju i borbenom umješnošću nadoknade izostalo bombardovanje i mitraljiranje iz vazduha.

Primijenjeno je i lukavstvo. Ponegdje je sasvim uspjelo, a ponegdje djelimično. Borci Prve čete Prvog bataljona, s komandirima Gojkom Trikićem, vješto su prošli spoljnu neprijateljsku odbranu i našli se u gradu. Iznutra su napadali da zbune protivnika i utiču da popusti njegova odbrana. To je ujedno bila i najefikasnija pomoć ostalim četama koje su uporno napadale i želile da prodru u centar grada. Neprijatelj je uvidio odakle mu prijeti najveća opasnost, pregrupisao je snage u nastojanju da zatvori breše u spoljnoj odbrambenoj liniji i odmah se žestoko okomio na borce Prve čete.

Počelo se razdanjivati i vidljivost se postupno poboljšavala. Komandir Trikić je uvidio da se njegovi borci nalaze u pravoj vatrenoj čeljusti iz koje se teško mogu izvući. Kratko se posavjetovao s komandirima vodova kako odbijati protivnapade i koristiti slabosti u neprijateljevom rasporedu. Stajali su iza zida oštećene zgrade i najviše se brinuli o tome kako da zadrže nalete tenkova. Nada je polagana u ručne bombe i flaše sa benzinom.

- Malo ih imamo - predočio je vodnik Đurađ Latinović.

Najveća neprijatnost, međutim, doživljena je od pravog pljuska minobacačkih granata. Nečujno su dolijetale i grominjale pored boraca Prve čete. Geleri su usmrtili vodnika Latinovića, ranili Bogdana Stojanovića, Miloša Pećanca, Marinka Banjca i Milana Petrovića.

Sasvim je odjutrilo kad je komandir Trikić primio naređenje zamjenika komandanta bataljona Ilije Bursaća da se četa izvuče iz centra grada. A to je izgledalo gotovo nemoguće u tim trenucima kada je brojniji protivnik imao inicijativu i vatrenu nadmoć. Trikić je drugove upozorio na to da nikako ne smiju posustati, jasno im predočivši šta ih čeka u povlačenju: unakrsna neprijateljska vatra, vatra iz bunkera i konsolidovana spoljna odbrana. On je naglasio da pali i ranjeni borci nikako ne smiju pasti neprijatelju u ruke.

Na brzinu je razrađen način izvlačenja iz centra grada. Odstupalo se organizovano, u skokovima, pod zaštitom vatre sopstvenog oružja. I nisu trpljeni veći gubici. A desilo se i nešto neobično: ranije ranjeni Bogdan Stojanović ponovo je dobio kuršum u grudi i pao onesviješćen. Drugovi su priskočili i iznijeli ga ispod ubitačne vatre.

Kada se prva četa Prvog bataljona, uz podršku jedinica koje su spolja napadale neprijateljsku liniju odbrane, izvukla iz centra grada, negdje oko 9 časova, sasvim se odustalo od napada i uzmaklo na obližnje položaje.

REORGANIZACIJA BRIGADE

Treći i Četvrti bataljon, poslije povlačenja od Bosanskog Novog, držali su položaje na lijevoj obali Sane, u Cikotama, Trgovištu, Buiinoj glavi i Stražbenici, na desnoj obali Japre do Hozića. Prvi bataljon se rasporedio južno i jugozapadno od Bosanskog Novog, u rejonu Suhače, da spriječi napade i prodore neprijatelja na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Na položajima se nije pasivno iščekivalo. Naprotiv, odmah je napadnuto neprijateljsko uporište u Blagaj Japri. Tu su borci Trećeg bataljona primorali neprijateljske vojnike da se u neredu povuku i sklopte u Bosanski Novi. Njihovo uporište, zapravo zgrade preuređene za dužu odbranu, do temelja je spaljeno. Uništena je električna centrala i mostovi na Sani i Japri.

Neprijatelj nije lako prežalio izgubljeno i pripremao je iznenađenje. Neprijetno se prikrao Radomirovcu i napao Štab Trećeg bataljona. Razvila se ogorčena borba iz neposredne blizine. Članovi Štaba bataljona i kuriri jedva su izbjegli najgore. U isto vrijeme, došavši od Prijedora i Ljubije, jače neprijateljeve

snage su, u sadejstvu s jedinicama od Petkovca i Svodne, udarile na čete Trećeg bataljona, na lijevoj obali Sane. Njih je pomagala artiljerija i avioni koji su dolijetali da prosnu bombe i rafale iz mitraljeza. U prvi mah je izgledalo da će neprijatelj postići što želi. Komandant Trećeg bataljona, komandiri četa i vodova i politički komesari preduzeli su energične mjere da borci, za trenutak zbunjeni, brzo preovladaju tu krizu te da umješno koriste vatreno oružje i odbijaju napadače. U jeku žestokog okršaja manje neprijateljske jedinice su forsirale Sanu i pohitale da pojačaju napad. Dočekane su sasređenom vatrom i odbijene. Potom je uslijedio protivnapad boraca Trećeg bataljona i neprijatelj je bio primoran da se povuče u polazne garnizone.

Prvi, Treći i Četvrti bataljon branili su posjednute položaje do 14. jula, a tada su upućeni u Rujišku da se reorganizuju i odmore. Njihove su položaje preuzele jedinice Prvog i Drugog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

U Rujiškoj se uvidjelo da su borci Prve krajiške brigade osjetno zamoreni od čestih i teških borbi koje su vodili pretežno u nepovoljnim uslovima, protiv brojnijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Ni gubici, gledano u cjelini, nisu bili neznatni. Za 54 dana borbi i pokreta, prema izvještaju Štaba brigade od 18. jula 1942. godine, život je izgubilo 96 boraca i rukovodilaca, 166 ih je ranjeno i 11 nestalo. Pali su u borbi, pored ostalih, Gojko Došenović, komandir čete, Rade Blanuša, politički komesar čete, Petar Bašić, Mihajlo Stanić i Petar Kesar, zamjenici političkih komesara četa, Mladen Bursać, Oste Delić, Jovo Stanivuković, Jovan Medarević i Dragan Vojinović, komandiri vodova, Jovo Kecman, zamjenik političkog komesara bataljona, zatim i četiri desetara. Kada se uzme u obzir da su bili ranjeni Dušan Metlić, komandant bataljona, Luka Polić i Momir Kapor, politički komesari četa, Petar Jovišić, Stojan Kralj i Savan Kesić, komandiri četa, Boško Vuković, Dragoja Baškot, Božo Mutić, Nikola Garača, komandiri vodova, Đuro Vašalić, Mile Ivanović, Milan Petrović, desetari, - onda nije teško pretpostaviti daje to prilično uticalo na udarnu moć brigade. Reorganizacijom i boljim rasporednom rukovodećeg kadra moralo se učiniti sve kako se u narednim borbama to ne bi osjetilo i da se postižu zapaženiji rezultati.

Reorganizacijom su formirani Prvi i Drugi bataljon. Komandant Prvog bataljona postao je Števo Rauš, politički komesar Pero Đurić, zamjenik komandanta Cvijo Mazalica, zamjenik političkog komesara Mlado Marin, operativni oficir Ilija Bursać, a intendant Dušan Vujnović.

U Drugom bataljonu komandant je bio Dragutin Stanić, politički komesar Svetko Kačar, zamjenik komandanta Borko Arsenić, zamjenik političkog komesara Jusuf Imamović, a intendant Ljuban Obućina.

U Prvom bataljonu komandiri četa bili su: Mile Tubić, Ratko Vašalić, Mirko Zec, politički komesari: Zivko Rodić, Drago Đukić, Mile Mutić, zamjenici komandira četa: Mikan Marjanović, Gojko Bjeljac, Nikola Garača, zamjenici političkih komesara četa: Slavko Stojnić, Petar Šimurdić, Stanoje Nikolić, a ekonomi: Miloš Majkić, Vico Bašić i Jovan Lajšić. Prvim vodom u Prvoj i Trećoj četi komandovali su zamjenici komandira četa, a komandiri ostalih vodova bili su: Milan Gajić, Petar Kolundžija, Boško Vašalić, Luka Jelić, Lazo Stojaković, Stevo Savanović i Lubomir Jajčanin Bijeli. Dužnost desetara vršili su: Vaso Sadžak, Miloš Švonja, Stevo Sredojević, Mičo Jakovljević, Dušan Šurlan, Dragan Karan, Trivo Veselinović, Miloš Zlokapa, Milan Gavrilović, Stevo Lukač, Simo Lukač, Bogdan Lukač, Trivun Kralj, Simo Glijak, Pero Vucelja, Gojko Damjanović, Mihajlo Milešević, Lazar Mekterović, Miloš Zec, Ilija Stambolija, Boško Đurić, Petar Mrda, Gojko Graonić, Nikola Čobanović, Miloš Đukanović, Dragoja Bilbija i Dragomir Obradović.

Komandiri četa u Drugom bataljonu postali su: Savan Kesić, Božidar Pašagić, Dušan Karan, politički komesari: Joco Stefanović, Gojko Kusonjić, Petar Lazarević, zamjenici komandira: Stojan Stojanović, Branko Knežević, Gojko Tri-

kić, zamjenici političkih komesara: Živko Dojčinović, Zdravko Sanićanin i Dmi-tar Ličina. Prvim vodovima u Prvoj i Drugoj četi komandovali su zamjenici ko-mandira četa, a ostalima: Vlado Dobrovodski, Gojko Zec, Branko Žigić, Mile Iva-nović, Pero Kecman, Jovo Damjanić i Jovo Kecman. Dužnost desetara vršili su: Milan Bucalo, Ratko Božić, Luka Banović, Vlado Dudar, Stojan Kačavenda, Ni-kola Nanovski, Uroš Marjanović, Mihajlo Zgonjanin, Sveto Knežević, Dušan Šu-monja, Rade Pilipović, Vid Miljević, Mihajlo Kukić, Jozo Ljevar, Rade Tomić, Pantelija Šukalo, Vojin Milić, Ratko Ivić, Milutin Kecman, Lazo Stojaković, Rade Kovačević, Miloš Damjanić, Dmi-tar Kecman, Veljko Tubin, Branko Burazor, Drago Balaban i Mirko Milešević.

U četi pratećih oruđa za komandira je postavljen Trivo Pralica, za političkog komesara Gojko Zec, za zamjenika komandira Lako Čaprlja, za zamjenika poli-tičkog komesara Dušan Kopanja i ekonoma Ilija Stakić. Minobacačkim vodom je komandovao Aleksandar Komarnicki, a odjeljenjima u tome vodu: Branko Pa-pić, Jovan Jakovljević, Branko Jelisavac i Božo Andrija. Komandir Prvog mitra-ljeskog voda bio je Dušan Davidović, Drugog Milan Jelisavac, a desetari: Savo Marin, Mile Vidović, Dušan Vujičić, Mičo Ostojić, Vlado Vlačina i Gojko Kesić. U vodu za vezu desetari su bili: Dušan Đurđević, Veljko Kostadinović i Veljko Bukva.

Komandant brigade Ivica Marušić Ratko, politički komesar Ilija Materić, zamjenik komandanta Vojo Todorović i zamjenik političkog komesara Sava Kesar i dalje su ostali na čelu Prve krajiške.

Reorganizacija i predah u Rujiškoj, kod Vejnovića kuća, dobro su došli da se sagledaju i otklone izvjesni nedostaci i tako dorpinese jačanju borbene i mo-ralno-političke čvrstine brigade. Stoga je bilo više sastanaka partijskih ćelija i ak-tiva SKOJ-a i na njima je otvoreno raspravljano o uočenim slabostima. I nije se ostalo samo na tome. Odlučeno je da je neophodno potrebno na četnim i bata-ljonskim konferencijama upoznati sve borce i starješine šta je bilo dobro a šta nije u minulim borbama i šta se mora učiniti da bi borbenost bila još veća. Borci su dobro primili zajedničke razgovore i neposredno su iznosili svoja zapažanja. Najčešće je isticano da izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju nisu za-dovoljili, da je slaba maskirna disciplina, da se borci nedovoljno zaklanjaju u toku borbe, što je imalo i teških posljedica - ozbiljnih žrtava. Iz izloženog je proizašao zaključak da hrabrost i umijeće u borbi moraju uporedo ...

Štab brigade je prisustvovao smotri postrojenih bataljona. Tada je nagovi-ješteno da predstoje dugi marševi i žestoke borbe. Iznemoglim i bolesnim bor-cima je preporučeno da se vrate u partizanske odrede iz kojih su došli. Prepo-ruku je prihvatila samo nekolicina zaista teže bolesnih i iscrpljenih.

Uskoro je stigla zapovijest komandanta Operativnog štaba za Bosansku kra-jinu Koste Nađa da se brigada uputi u Crkveno, nedaleko od Ključa. Ubrzano su vršene pripreme za pokret. Dotjerivana je obuća i odjeća, pripremana hrana. Po-sebno je ukazano na potrebu maskiranja, zbog mogućnosti iznenadne pojave neprijateljevih aviona. U toku pokreta su se borci i rukovodioci toliko okitili olistolim granjem da su ličili na pokretne žbunove. Uz kraće predahe u putu, bor-ci Prve krajiške su, 23. jula, stigli u Crkveno. Vremena nije bilo napretek i odmah se pristupilo vojnoj i političkoj obuci.

NAPAD NA KLJUČ

Gradić na Sani, natkriljen mrgodnim vrhovima Siše i stijenama na kojima se uzdižu zidine drevne Tomaševića tvrđave, predstavljao je važno uporište, ras-krsnicu i odskočnu dasku za dejstva neprijateljskih snaga prema slobodnoj te-ritoriji Podgrmeča, Bosanskog Petrovca i Drvara, zatim prema Manjači i Mrko-

njić-Gradu. Krajem juna 1942. godine Ključ je bio najbliži neprijateljev garnizon uklinjen u međuprostoru između slobodne partizanske teritorije i teritorije koju je branio neprijatelj. Takvim položajem bio je velika smetnja proširivanju slobodne partizanske teritorije i znatno je doprinio zaštiti garnizona Sanskog Mosta, Prijedora i komunikacija u dolinama Sane i Vrbasa, prema Banjaluci i Jajcu.

Ključ i okolna uporišta, Vojiće, Ramiće, Gornju i Donju Sanicu, branila su dva bataljona 10. ustaško-domobranske pukovnije i ustaška milicija. Glavnina tih snaga bila je grupisana za odbranu Ključa i Tomaševića tvrđave, a preostali dio, uglavnom ustaška milicija, imao je zadatak da brani okolna uporišta.

U Operativnom štabu za Bosansku krajinu donijeta je odluka da se izvrši napad na Ključ i osvoji taj važni neprijateljski garnizon. Polazeći od toga daje dobra priprema pola uspjeha, izviđanju, upoznavanju terena i prikupljanju podataka poklonjena je izuzetna pažnja. Čak je Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, s komandantom brigade Ivicom Marušićem Ratkom, zamjenikom komandanta Vojom Todorovićem, s komandantima bataljona Stevom Raušom, Dragutinom Stanićem i ostalima, vršio komandantsko izviđanje neprijateljskih položaja, učestvovao u procjeni situacije i biranju najpovoljnijih pravaca za napad. Nešto slično nije se nikad dogodilo od početka borbenih dejstava brigade. Proučavanju neprijateljskog borbenog rasporeda priključili su se komandanti i politički komesari bataljona »Soko« Trećeg krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, zatim Prvog bataljona Petog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, te komandir i politički komesar jedne čete bataljona »Petar Škondrić«. Pomenute jedinice su imale zadatak da zajedno s bataljonima Prve krajiške jurišaju na utvrđeni neprijateljski garnizon i okolna uporišta. Poseban značaj pridavao se učešću bataljona »Soko«, koji su sačinjavali borci ključkog kraja, postojani i hrabri ratnici, poznavaooci grada i njegove okoline, brojnog stanja, borbenog raspoloženja i rasporeda neprijateljskih jedinica. I doista, to je kasnije znatno pomoglo bataljonima Prve krajiške brigade da se dobro rasporede i brže slome otpor protivnika.

Poslije izviđanja Košta Nađ je izdao zapovijest da se napadne i osvoji Ključ i veći broj neprijateljskih uporišta u njegovoj blizini. U jedinicama su izvršene solidne pripreme. Borci su dobili konkretne zadatke. Objašnjeno im je kako je neprijatelj raspoređen i gdje se može očekivati najžešći otpor. Neprijatelju je pripremljeno iznenađenje. Borci Prvog voda Prve čete Prvog bataljona, s Mikanom Marjanovićem, neopaženi su morali proći u centar grada, zaposjesti zgradu sreskog načelstva i sačekati dok ne počne napad spolja.

Prvi bataljon, ojačan jednom četom bataljona »Petar Škondrić«, pošao je u napad s južne i jugozapadne strane Ključa. Osim primjene lukavstva, čete i vodovi su imali zadatak da frontalno napadnu spoljnu liniju odbrane, da je savlađuju i upadaju u grad. Tomaševića tvrđavu, dolazeći s istočne i sjeverne njene strane, na nišan su uzeli borci bataljona »Soko« i Prvog bataljona Petog krajiškog partizanskog odreda. Drugi bataljon Prve krajiške je upućen na neprijateljeva uporišta zapadno od Ključa: na Ramiće, Hasiće i Velagiće, te da ovlada raskrsnicom puteva za Sanicu i Bosanski Petrovac.

Noć je pogodovala borcima da se nečujno približe neprijateljskim rovovima i napregnutih nerava sačekaju znak za napad. Iza njihovih leđa sablasno su se ocrtavali, u sivoj podlozi neba, vrhovi obližnje planine i zaklanjali Mjesec. Iako bi poneki pucanj odjeknuo iz bunkera i rovova, bilo je očevidno da neprijateljski vojnici nisu primijetili šta im se priprema i približava.

Mikan Marjanović je predvodio vod odvažnih boraca koji su imali zadatak da neopaženi zađu neprijatelju za leđa. Za Mikanom su pogureni išli Vaso Sadžak, Miloš Švonja, Stevo Sredojević i ostali. U rukama su držali oružje pripremljeno za paljbu. Sporazumijevali su se šapatom i gestikuliranjem. Osnovno je

bilo da se ne izgubi orijentacija i nesmotreno ne nagazi u neprijateljski rov. Krovovi gradskih kuća dobro su služili u odabiranju pravca. Mikan i drugovi su tražili da se domognu najveće zgrade u neprijateljskom osinjaku. Siluete bunkera i grudobrani rovova mogli su se primijetiti sa nevelike razdaljine. Kada je borac izveo iz jedne vododerine, Mikan je prilegao u travu i osmatrao. Odnekud je dopiralo potmulo iskašljavanje i razgovor. Neprijateljski vojnici su u obližnjem bunkeru očito o nečem žustrije raspravljali. Mikan je odlučio da iskoristi njihovu nebudnost i drugovima dao znak da požure kroz spoljnu liniju odbrane. Išlo se toliko obazrivo da se nije čulo nikakvo pucketanje i topot obuće. U gradu je bilo nešto vidljivije. Borci su pazili da ih što god ne iznenadi, spretno izbjegli sudar s neprijateljskom patrolom, upali u zgradu sreskog načelstva i - s olakšanjem odahnuili.

Borba se rasplamsala u predviđeno vrijeme, 27. jula u 23 časa, na svim prilazima gradu. Neprijateljeva odbrana nije olako popuštala. Bombaši su imali pune ruke posla, a puškomitraljesci su srućivali rafale u otvore bunkera. Sasređenom pušcanom i puškomitraljeskom vatrom stvarane su breše u liniji spoljne odbrane. Manji protivnapadi neprijateljskih vojnika, s ciljem da se oslobode žestine vatrene pritiska, naročito na pravcima nastupanja boraca Prve krajiške udarne, nisu uspijevali. A kada se iznutra, iz zgrade sreskog načelstva, oglasilo oružje boraca, u neprijateljskim redovima je zavladao čuđenje i pometnja. Istovremeni udari spolja i iznutra postupno su doprinijeli da odbrana počne popuštati. Štab brigade je insistirao na tome da se napad pojača i protivnik primora da položi oružje. Učestaliji vatreni uragan je sagorijevao spoljnu odbranu i ulivao se u gradske ulice. Neprijateljski vojnici su iskakali iz rovova, pokušavali pobjeći prema Sanici i Sanskom Mostu.

U ponoćnim časovima moglo se procijeniti daje otpor malaksao na spoljnoj odbrambenoj liniji, da protivnik odolijeva samo u pojedinim uporištima u gradu i ne prihvata pozive da se preda. Njegovi vojnici, su se žestoko branili u Tomaševića gradu. Naruku im je išlo i to što borci Prvog bataljona Petog krajiškog partizanskog odreda i bataljona »Soko« nisu lako mogli prići zidinama drevne tvrđave kako bi bombama prokrčili ulaz u njenu unutrašnjost. Novonastala situacija u samom gradu je nalagala da se borci Prvog bataljona Prve krajiške pregruپیu i silinu udara usmjere na uporno branjene objekte. Komandant bataljona, došavši na vatrenu liniju, nastojao je, zajedno s komandirima četa Milom Tubićem, Ratkom Vašalićem i Mirkom Zecom, da otkrije slabosti protivnika. Vodnicima i desetarima je ukazivano na to kako da postižu iznenađenja i, po mogućstvu[^] bez gubitaka upadaju u ta prava osinja gnijezda. Bilo je očigledno da ustaše, zbog krvološtva nad neđužnim stanovništvom, ne misle popustiti i položiti oružje. Upravo to se i potvrđivalo njihovom povremenom i histeričnom vikom.

Uporišta su već bila potpuno izolovana i opasana vatrenim obrućima. Sada je preostalo da borci postupno i obazrivo pridavljaju protivnika. Ljubomir Jajčanin Bijeli, štićen od nekoliko boraca, domogao se ugla zgrade s čijih je razlupanih prozora plamtjelo oružje ustaša. Kada je malo odahnuo i u mraku razaznao šta je posrijedi, brzo je smislio kako da iznenadi razjarene ustaše - jednostavno je aktivirao i bacio bombu. Unutrašnjost zgrade najprije je ispunio bljesak, a zatim se čula detonacija. Neprijateljsko oružje odjednom je umuklo i borci su uskočili unutra. Miloš Deretić i Dragonja Bilbija su naletjeli na trojicu kontuzovanih ustaša i odmah ih izvukli napolje.

Mjesec je izronio iza Dimitora i bolje se vidjelo. Borci su upozoreni na to da suviše ne istrčavaju, da preciznije nišane i biraju mete. I neprijateljski vojnici su koristili mjesečinu i čitave su mitraljeske rafale srućivali da se pokušaju osloboditi pritiska. Naročito je borcima smetao puškomitraljez u jednom bunkeru nedaleko od džamije. Komandir čete je smišljao kako da učutka puškomitra-

ljesca. O tome se dogovarao s komandrom voda. Njih je slušao jedan borac vireći iz zaklona odakle je vrebao protivnika, sačekao da dovrše i progovorio:

- Ja bih tamo, drugovi... Mislim da bih uspio ...
- Primijetiće te - posumnja komandir voda.
- Neću pravo na cijev njihovog oružja. Prišao bih sa strane, odakle ne očekuju...

Kratko se pripremao i puzeći nestao u polutama. Komandir voda je zatražio žešću i češću paljbu iz pušaka da se tako privlači neprijateljeva pažnja. Hrabrom borcu dobro je to došlo da ostane neprimijećen i sa strane pride bunkeru. Pažnju je sasredio na puškarnicu iz koje su žiškali plamići iz cijevi puškomitraljeza i uvidio da bombu ne bi lako ubacio unutra. Najsigurnije bi bilo da se prikrade i popne na krov bunkera. Bomba odozgo ne bi promašila ... Puzao je zastajkujući i zadržavajući dah daoslušne. Na vrijeme je uočio da može stradati od oružja drugova koji su vatrom odgovarali na izazove puškomitraljesca. Čak se ljutio što ne obustave vatru i, kivan, čekao u malom ulegnuću. Kada je oružje začutalo, on je skokomice stigao na bunker, bombu aktivirao i spretno je ubacio unutra. Poslije eksplozije se našao u demoliranom bunkeru, zgrabio puškomitraljez i drugove pozvao da mu se pridruže.

Kada je počelo svanjivati, otpor protivnika je trajao na pojedinim mjestima. I dalje je najžešći bio u Tomašićeva tvrđavi. Komandant brigade je očekivao da se savladaju preostala uporišta u gradu kako bi čete Prvog bataljona uputio da pojačaju napad na drevnu tvrđavu. I sunce je granulo. Prorijeđeno puškaranje je najavilo da se gasi otpor protivnika. Preživjeli vojnici su izlazili iz mračnih jazbina, preplašeni, izbezumljeni, bez snage da nešto progovore. Grupe boraca ih izvode iz uskih ulica i sprovode na slobodnu teritoriju.

Oko 6 časova razlijegla se nesnosna buka. Borci su pogledali u nebo i primijetili avione. Komandiri četa i vodova su povikali da se odmah traže zakloni. Njihova upozorenja je nadjačala buka aviona u niskom letu i grominjanje bombi. U čitavom nizu one su padale iz visine i stvarale visoke plamene stubove. Za tili čas grad se pretvorio u vatrenu buktinju. Od bombi i mitraljeskih rafala iz aviona život je izgubilo nekoliko boraca. Suvo vrijeme i vjetar su pogodovali da se vatra proširi. O gašenju požara nije moglo biti ni riječi. Jedino je brinuto da se borci i mještani što prije izvuku iz vatrene pakla. Kada je plamen zgasnuo, tada su se mogle sagledati prave razmjere požara. Vatra nije zahvatila samo dvije crkve, džamiju, jednu dvospratnu zgradu u centru i kuće na periferiji.

Na srednjovjekovnu Tomaševića tvrđavu, na neprijatelja zabarikadiranog u njenim zidinama, u prijedpodnevnim časovima upućeni su borci Prvog bataljona Prve krajiške. I protivtenkovski top je pripremljen da razbija njene zidine. Komandiri su upozorili borce da se pripreme za juriš i uskaču u tvrđavu. Baš u tim trenucima, kada je minulo 9 časova, doletjelo je više neprijateljskih aviona. Piskirajući su zasuli bombama i mitraljeskim rafalima položaje boraca Prvog bataljona. Njima se teško moglo suprotstaviti pušcanom i puškomitraljeskom vatrom. Dok su avioni bombardovali i mitraljirali, neprijateljski vojnici, ušančeni u tvrđavi, pokušali su se izvući iz obruča i umaći ka Sanskom Mostu. Jedni su uspjeli, a dosta ih je pri tom likvidirano i zarobljeno.

Već u 12 časova Ključ i okolina bili su oslobođeni. U gradu se morao uspostaviti red. Formirana je Komanda mjesta. U isto vrijeme su vršene pripreme za osnivanje narodnooslobodilačkog odbora.

Prema Sanskom Mostu, u dolini Sanice i Sane, borba međutim nije prestajala. Drugi bataljon Prve krajiške gonio je ostatke razbijenih neprijateljskih jedinica, čistio prostor između pomenutih dviju rijeka i težio prema Vrhpolju. U Sanskom Mostu su zavladaale panika i nervoza. Komandant garnizona se pribojavao napada, pomoć tražio iz Prijedora i Banjaluke. Porodice neprija-

teljskih vojnika i oficira su evakuisane iz Sanskog Mosta. Uskotračnom prugom prema Prijedoru su odlazili prepuni vozovi.

U borbi za Ključ, prema izvještaju Štaba brigade od 29. jula, ubijeno je 50 neprijateljskih vojnika i oficira. 100 je ranjeno i 40 zarobljeno. Među zarobljenicima bilo je nekoliko krvoloka kojima je suđeno za zločine nad nedužnim civilima. Zaplijenjeno je, pored razne ratne opreme, 60 pušaka, 2 mitraljeza, 2 minobacača, 200 minobacačkih granata, 20.000 pušanih metaka i 90 ručnih bombi.

U višečasovnoj borbi život je izgubilo 13 boraca Prve krajiške, a 27 ih je ranjeno, uglavnom prilikom naleta neprijateljskih aviona i njihovog bombardovanja iz vazduha.

U SANIČKOJ DOLINI

Dok se vodila borba za Ključ, grupa četnika iz Sokolova napala je obližnje muslimansko selo Prhovo. Četnici su palili seoske domove i namjeravali da pobijaju mještane koji su, preplašeni, bježali. Čim je saznao šta se događa, komandant Prve krajiške brigade Ivica Marušić Ratko odmah je naredio da se četa boraca trkom uputi u Prhovo da odbije četnike i zaštiti civilno stanovništvo. Osjetivši šta im se priprema, četnici su umakli odnoseći nešto opljačkanih stvari i namirnica.

Uveče, 29. jula, Prvi bataljon je napustio Ključ i uputio se prema Gornjoj i Donjoj Sanici. Borcima je objašnjeno da predstoji napad na pomenuta neprijateljska uporišta. Marševalo se oprezno, uz potrebna obezbjeđenja i izviđanja. Komandant i politički komesar bataljona predložili su komandirima četa da manje grupe neprijateljskih vojnika, odbjeglih iz Ključa i drugih uporišta, lutaju tereonom kuda se maršuje i da im se nikako ne smije dopustiti da prirede neko neprijatno iznenađenje.

Prvi bataljon je stigao u pošumljene predjele iznad Gornje i Donje Sanice. Uslijedilo je izviđanje borbenog rasporeda neprijateljskih snaga i prikupljanje podataka o njihovom brojnom stanju i naoružanju. Ugovoreno je i sadejstvo sa bataljonom »Petar Škondrić«, čiji su se borci odlikovali hrabrošću i upornošću u borbi. Komandanti oba bataljona, s najbližim saradnicima, odabrali su pravce i ugovorili vrijeme za otpočinjanje napada.

I Drugi bataljon Prve krajiške istovremeno je, u sadejstvu s bataljonom »Soko« Trećeg krajiškog partizanskog odreda, planirao napad na neprijateljska uporišta Krasulje i Pištanicu.

Borba se razgorjela u ponoć, kada su to neprijateljski vojnici najmanje očekivali. Oni su bunovni iskakali iz slamnih ležaja, grabili oružje i otvarali vatru. U strahu i upaničeni, nisu precizno gađali. A seoskim sokacima razlijevali su se povici krajiških udarnika da se protivnik opkoli i uništi. Tek tada su neprijateljski vojnici, izgleda, shvatili da im se dobro ne piše i počeli su uzmicati. Neki su bezglavo zaždili prema Sanskom Mostu, a mnogi su pali kraj svog učutkanog oružja.

Oslobođenje Ključa, Gornje i Donje Sanice i drugih mjesta u Ključko-saničkoj dolini bilo je od ogromnog vojno-političkog i ekonomskog značaja. Žitorodno područje značilo je mnogo za ishranu naroda i vojske. A prezrela pšenica je žudjela za žetocima, pogotovu u mjestima odakle su žitelji, zastrašeni ustaškom propagandom da će ih partizani poubiti, pobjegli ko zna kuda. Stoga su preduzimane mjere da se bogati rod ubira. Nešto kasnije su formirane i omladinske radne brigade da - pod parolom: »Ni zrna žita okupatoru« - uspješno završe prvu veliku radnu akciju u narodnooslobodilačkoj borbi. U izvještaju Operativnom štabu za Bosansku krajinu, napisanom 29. jula 1942. godine na položaju, ko-

mandant Ivica Marušić Ratko, politički komesar Ilija Materić i zamjenik komandanta Vojo Todorović izvijestili su i slijedeće:

»Zauzeli smo stanovište da mobiliziramo pozadinu u cilju žetve na čitavoj oslobođenoj teritoriji oko Ključa i Sanice. Razlog tome jeste što neprijatelj vršeci današnju ofanzivu žanje imanja naših seljaka i na taj način pljačka našu narodnu imovinu. Žito sa imanja odbjeglih ustaša i drugih narodnih izdajnika pripasti će NOP-u, odnosno našoj vojsci. Ukoliko se vrate porodice odbjeglih zločinaca, obavezujemo se da ćemo im dati izvjesnu količinu za njihovo izdržavanje. Također zahtijevamo od svih stanovnika ove teritorije da požanju svoja polja i da spremne žito tako da neprijatelj ne može da dođe do njega. Da bi čitav taj posao išao što brže, organizovat ćemo mobe ne samo za napuštene imanja već i za sva ostala imanja pod parolom: »Ni zrna žita fašističkim krvnicima«. Ukoliko se neko bude aktivno suprotstavljao našoj odluci, smatrat ćemo ga pomagačem okupatora i mi ćemo pristupiti žetvi njegovog žita, s tim da mu se dade izvjesna količina njemu potrebna ...«

NAREĐENJE VRHOVNOG KOMANDANTA

Sabiranje žita bilo je značajno ne samo za ishranu boraca i naroda u Podgrmeču nego i za ostale krajiške partizanske jedinice i proleTERSKE brigade koje su pristizale u Bosansku krajinu. Dobar žetveni početak je podstakao želju i nastojanja da se formiraju omladinske radne brigade i upute u Saničku dolinu. Omladinke i omladinci iz drvarskog i podgrmečkog okruga, okupljeni na žetvenim radovima, formirali su Prvu saničku omladinsku poljoprivrednu radnu brigadu od pet radnih bataljona. Polet mladih se iskazao u ogromnom radnom učinku, bez obzira što su radili u nepovoljnim uslovima, često pod kišom kuršuma iz obližnjih neprijateljskih uporišta. Sakupljeno je, uprkos svemu, više od 100 vagona žita koje je transportovano u skloništa u Grmeču i okolini. Na osnovu tog radnog iskustva stvarane su i druge omladinske radne brigade.

U vrijeme kada su štitili vrijedne žetoece od upada neprijateljskih vojnika iz okolnih uporišta, kada su prilike dozvoljavale i sami se prihvatili srpa i pomagali u žetvi i vršidbi žita, borcima Prve krajiške udarne brigade stiglo je naređenje vrhovnog komandanta druga Tita da se upute u područje Donjeg Vakufa, Bugojna, Kupresa i Blagaja da bi zajedno s proleTERSkim brigadama, učestvovali u napadu na žilavog protivnika. Naređenje Vrhovnog komandanta je izazvalo radost i oduševljenje. Brzo su izvršene pripreme za pokret. U Štabu brigade je raspravljano o pravcu pokreta i odlučeno da se zaobiđu teško prohodni planinski masivi Srnetice, Klekovače i maršuje preko Bosanskog Petrovca i Drvara ...

Prije pokreta brigada je brojno narasla. Operativni štab za Bosansku krajinu udovoljio je traženju njenog štaba da brigada ojača. Stoga je u sastav Prve krajiške upućen Omladinski udarni bataljon Petog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Bile su to dvije čete omladinaca s područja Bosanskog Petrovca i Drvara. Od njih je formiran Treći bataljon Prve krajiške udarne brigade Komandant bataljona je postao Borko Arsenić, politički komesar Jusuf Imamović, zamjenik komandanta Mirko Zec i zamjenik političkog komesara Drago Đukić. Za komandira Prve čete je postavljen Bogdan Vukša, za političkog komesara Todor Kecman, za komandira Druge čete Đuro Trikić i za političkog komesara Ante Bereta.

Pokret je uslijedio noću, 5. i 6. avgusta, u pravcu Bravska. Borci su uz put doznali da će Prva krajiška udarna brigada postati proleTERSka i zbog toga su se osjećali ponosnim. U oduševljenju mnogi su već smišljali kako će izraditi crvene zvijezde petokrake, ukrasiti ih zlatnim srpom i čekićem i staviti na kape.

U Bravskom je uslijedio, oko 10 časova, zastoj i kraći predah. Mještani su odmah pohrlili da pozdrave borce o čijim su podvizima poprilično znali, pogotovu u borbama za Ključ i Saničku dolinu. Politički komesar kratko je govorio okupljenim mještanima i borcima o stanju na frontovima u našoj zemlji i o najnovijim događajima u svijetu. Potom je uslijedilo nešto neželjeno i mučno. Pročitana je presuda brigadnog Vojnog suda kojom je raniji komandant Prvog bataljona, osuđen na smrt strijeljanjem. Nastao je muk. U obrazloženju presude je stajalo da se Jović sam ranio u vrijeme borbi na Brankovcu, daje tako nešto nedopustivo ... Prilikom saslušanja Jović je uporno tvrdio daje ranjen od neprijateljskog kuršuma.

Dušan Karan, koji je, s obzirom na njegovo vojničko i obavještajno iskustvo, bio neka vrsta vještaka u istrazi o Jovićevom slučaju, kaže o tome slijedeće:

»Samoranjavanje je trebalo dokazati. Kurir je najprije razglasio daje vidio da se komandant ranio. Moje je bilo da utvrdim da li ima gareža i barutnih gasova na komandantovom ogrtaču, na mjestu prosječenom kuršumom. Tako nešto nisam mogao pronaći. Istina, baš toga dana kad je Jović ranjen kiša je lila i mogla je saprati ostatke barutnog dima, ali ne sasvim. Komandantu i političkom komesaru brigade saopštio sam da ne mogu utvrditi da se Jović ranio, da se to vještačenjem ne može dokazati. Moje obrazloženje je primljeno s nevjericom, ali je Jović iz Piskavice upućen u Podgrmeč, na liječenje i na razgovor u Okružnom komitetu KPJ« ...

Jović je poslije vraćen u brigadu i držan u zatvoru. U Bravskom je izveden pred stroj. Traženi su dobrovoljci da izvrše presudu. Trenutak je postao još mučniji kad se osuđenik našao pred napunjenim oružjem i uzviknuo: »Živjela Komunistička partija« ... Plotun je odjeknuo. Borci su oborili glave da ne gledaju neželjeni prizor.

U Bosanski Petrovac slio se narod iz okoline da dočeka i daruje borce. Mnogi Petrovčani bili su u jedinicama Prve krajiške i njihova rodbina je pohrlila da ih vidi. Neke svoje najdraže nisu našli. Rodbini je objašnjeno da su pali u borbi za slobodu, najviše njih u širem rejonu Kozare, da su bili hrabri i neustrašivi. Majke i sestre nisu mogle sakriti suze i stale su naricati. Smirivane su riječima utjehe.

Susret boraca i naroda pretvorio se, inače, u pravi narodni zbor. Klicalo se Komunističkoj partiji Jugoslavije i drugu Titu. Borci su darivani ručno vezenim peškirima, maramicama, košuljama, čarapama ... Mladima i starijima u Bosanskom Petrovcu i okolini trebalo je zahvaliti na izuzetnoj gostoljubivosti i darovima. Ivica Marušić Ratko se ispeo na neki stolić, spreman da govori. Nastala je tišina. Komandant brigade je istakao da su borci i rukovodioci neobično dirnuti pažnjom koja im se ukazuje i da ih to obavezuje da i ubuduće, uvijek, u narednim borbama, opravdaju povjerenje naroda ...

U popodnevним časovima isplelo se narodno kolo. A pjevalo se gotovo do promuklosti, sve do ponoći. U natpjevanju su se nadmetali poznati bombaši i puškomitraljesci, djevojke i mladići. Tako bi potrajalo cijele noći da borcima nije naređeno da prilegnu u slamne ležaje i sutradan odmorniji krenu u Drvar.

U Drvaru, ustaničkom gradiću na Uncu, prilično spaljenom u ranijim borbama, mještani su više nego srdačno dočekali borce Prve krajiške, snabdjeli ih hranom i obezbjedili im prenočište. Spontano je došlo do veselja i narodnog zbora. Odjeknula je pjesma i zavijorile se zastave. Prisutni su željeli da čuju komandanta i političkog komesara brigade. Obojica su se našli ispred okupljenih mještana i postrojenih boraca. Pozdravljeni su snažnim aplauzom, a to se odmah pretvorilo u klicanje Komunističkoj partiji, drugu Titu, SKOJ-u, izražavanju vjere u pobjedu nad fašizmom i okupatorom. Komandant Ivica Marušić Ratko i politički komesar Ilija Materić govorili su o uspjesima u jednogodišnjoj borbi pro-

tiv okupatora i domaćih izdajnika, o jačanju narodnooslobodilačkog pokreta, o značaju bratstva i jedinstva i o predstojećim bitkama koje neće biti lake.

Usljedilo je marševanje prema Prekaji, Glamoču i Kupresu, dugo oko 150 kilometara. U Prekaji je bilo dirljivo. Došli su žitelji iz Mokronoga, Ljeskovice, Vidovog Sela i drugih mjesta. Tražili su svoje sinove u brigadnoj koloni. Susreti su prerastali u nijeme zagrljaje. Borcima je ponuđeno da se odmore i prezalogaše. Priređena je i svečanost. Crvenu proletersku zastavu, obrubljenu žutom svilom, izradila je omladinka Mika Marčeta i uručila Štabu brigade. Zastava je odmah povjerena jednom od najhrabrijih boraca daje nosi u narednim okršajima.

Na Glamočkom polju sreli su se Krajišnici i borci proleterskih brigada. Razdragani, srdačno su se rukovali i pozdravljali. Proleterci su imali nekoliko vozila. Komandant brigade Marušić pitao je proletere gdje se nalazi Vrhovni štab. Oni su odgovorili daje, vjerovatno, u Livnu i ponudili jedno vozilo da se ode tamo. Marušić, Materić, Todorović i Kesar kratko su se konsultovali i odlučili da Vrhovni štab i druga Tita obavijeste da su stigli ... Odmah se postavilo pitanje ko će brigadu voditi označenom cilju - Blagaju? Izbor je pao na zamjenika komandanta Voju Todorovića, a Ivica Marušić Ratko, Sava Kesar, Ilija Materić i Boško Baškot požurili su u Livno.

SUSRET SA DRUGOM TITOM

U Livnu je dobiveno obavještenje daje drug Tito na Cincaru. Marušiću i drugovima obezbijeđeno je vozilo kojim su oni stigli na jedan proplanak na Cincaru, gdje ih je zaustavio stražar, upitao šta traže i ko su. Marušić je objasnio da su članovi Štaba Prve krajiške udarne brigade, da žele kod vrhovnog komandanta druga Tita. U tome trenutku glas udaljen stotinjak metara obratio se stražaru da pusti drugove. Stražar je stao mirno i progovorio:

- Čeka vas Vrhovni komandant!

Kad su se sasvim približili drug Tito je ustao iz nabujale trave i otpozdravio. Komandant Marušić je bio donekle iznenađen i uzbuđen. Jer s drugom Titom se poznavao prije rata, iz ilegalnog patrijskog rada u Zagrebu. Dr Pavle Gregorić i Ivica Marušić Ratko imali su knjižaru, u Masarikovoj ulici u Zagrebu, koja je služila kao ilegalni punkt i iz koje su, pored ostalog, bili upućivani dobrovoljci u Španiju. Drug Tito je dolazio u pomenutu knjižaru, Gregoriću i Marušiću davao određene zadatke i upućivao ih kako da najbolje pomognu dobrovoljcima za Španiju. U Marušiću se sada, prilikom susreta na Cincaru, razbuktao ponos što se obraća Titu kao vrhovnom komandantu. Čak je smišljao kako da što bolje raportira o borbama i blistavim pobjedama Prve krajiške, o svim njenim uspjesima, ali i propustima. I malo se zbunio, počeo zamuckivati.

- Dobro, hajdemo mom šatoru - pozvao je Tito Marušića, Materića, Kesara i Baškota.

Sjeli su oko velikog panja koji je služio umjesto stola. Pred njima se našla flaša likera. Mrušić i drugovi najprije su se snebivali i nisu prihvatili čašice. Tito je pripalio cigaretu u lulici, počeo se raspitivati za moral i opšte raspoloženje boraca, za brojno stanje, naoružanje i za sve ostalo što je od značaja za borbenu gotovost brigade. Marušić, Materić, Kesar i Baškot imali su šta reći: da brigadu sačinjava oko 1.000 odvažnih boraca i rukovodilaca, da svaki ima pušku i dovoljno municije, a komandanti, komandiri i politički komesari automate i pištolje. Osim toga, svaka je desetina imala puškomitraljez, a raspolagalo se mitraljezima i minobacačima. Jedino je manjkalo granata za minobacače.

Tito je pažljivo slušao sagovornike. Na licu mu se ogledalo zadovoljstvo. Jedino se ozbiljnije zamislio kada je napomenuto da su borci neobično zadovoljni

što će Prva krajiška udarna brigada postati proleterska, da već stavljaju srp i čekić na petokrake na svojim kapama.

- Zna se šta, - počeo je drug Tito - samo se možemo radovati tome što su borci tako raspoloženi čuvši da će se Prva krajiška proglasiti proleterskom, ali...

Tito je zamišljen zastao, lulicom kvrcnuo o panj i dodao:

- Vaša Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada i dalje će se tako zvati. Sve naše brigade za sada, osim Prve i Druge proleterske, zvaće se narodnooslobodilačke udarne. Nikakve razlike neće biti, sem u nazivu, između proleterskih i udarnih narodnooslobodilačkih brigada. Ovo je potrebno stoga drugovi, što nam već prebacuju da stvaramo neku uskoklasnu proletersku vojsku, a mi to nećemo, jer to nije u duhu našeg narodnooslobodilačkog pokreta. Mi vodimo narodnooslobodilački rat i ujedno sprovodimo revoluciju. U borbu protiv okupatora i njegovih pomagača pozivamo sve ljude i građane naše zemlje, bez obzira na nacionalnost, vjeru, imovno stanje, sve one koji žele da se bore za slobodu domovine. Osim partizanskih jedinica, mi stvaramo i dobrovoljačku vojsku. Dobrovoljačke jedinice mogu, ali ne moraju, da nose partizanske oznake. Važno je da su one s nama u borbi protiv okupatora i izdajnika.

Titovo izlaganje dobro je došlo prisutnim da bolje shvate i razumiju širinu i specifičnost narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

U daljem razgovoru bilo je riječi o teškim borbama kod Kupresa, o potrebi da Prva krajiška, zajedno s proleterskim i udarnim brigadama, učestvuje u zauzimanju tog žilavo branjenog neprijateljskog uporišta. Na rastanku drug Tito je predložio Marušiću i drugovima da se sastanu s članom Vrhovnog štaba Savom Orovićem i članom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba Sretenom Žujovićem, koji su rukovodili napadima na Kupres, kako bi dobili konkretne zadatke i utanačili sadejstva.

VIŠEDNEVNI NAPADI NA KUPRES

Jako neprijateljsko uporište Kupres, na sjeveroistočnoj strani Kupreškog polja, na komunikaciji Bugojno-Livno, branila su dva bataljona ustaške crne legije, ustaška milicija, baterija topova, oklopna kola, jačine oko 2.000 vojnika. Bili su u rovovima, bunkerima, kamenim zgradama, žandarmerijskoj kasarni, Sokolskom domu, zgradi Nadzorništva puteva, osnovnoj školi, silosu, opštinskoj zgradi, džamiji, kući Josipa Hercega i radnji Jandre Rebrine. U Zloselu, oko pet kilometara zapadno od Kupresa, bila je jaka neprijateljska posada. Ustaše su, u stvari, organizovale snažnu spoljnu odbranu na teško pristupačnom terenu, pogodnom za odbijanje napada i preduzimanje protivnapada.

Dok su borci Prve krajiške udarne brigade vodili borbe u blizini Sanskog Mosta i odbijali neprijateljske napade iz pravca Banjaluke i Manjače, bataljoni Druge proleterske, zatim Prvi bataljon Treće sandžačke udarne brigade, jedan bataljon Trećeg krajiškog partizanskog odreda i bataljon »Vojin Zirojević«, čiji su borci bili iz livanjskog kraja, zauzeli su, noću 31. jula i 1. avgusta, Zloselo i otporne tačke u okolini i upali u Kupres. Snažnim protivnapadom, međutim, izbačeni su iz ustaškog osinjaka koji se sada užurbano bolje utvrđivao i pripremao da odoli novim napadima.

Druga proleterska, Četvrta crnogorska udarna, dva bataljona Desete hercegovačke udarne, jedan bataljon Treće sandžačke udarne brigade i dva bataljona Trećeg krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, na čelu s poznatim komandantima i herojima Simelom Šolajom i Dušanom Metličem, ponovo su napali, noću 11. i 12. avgusta, dobro utvrđeni neprijateljski garnizon. Razvila se žestoka borba. Nešto više od 1.900 ustaša i crnih legionara, potpomagani ba-

terijom topova i tanketom, žilavo su se branili i prelazili u protivnapade. U žestokom sudaru s ustašama, podstičući borce da ne uzmiču, pali su proslavljeni partizanski komandanti Simela Šolaja i Dušan Metlić. Proleter, Hercegovci i Krajišnici bili su primorani da odstupe.

Planiran je nov napad na neprijateljski osinjak. Vršena su izviđanja, održavani sastanci partijskih čelija i skojevskih aktiva. Svuda je isticano da se neprijatelj u Kupresu mora savladati. Zapovijesću su precizirani zadaci, pravci napada i sadejstvo ovih jedinica: Druge proletherske, Četvrte crnogorske, Prve krajiške, Desete hercegovačke brigade i jedinica pridatih iz Trećeg krajiškog partizanskog odreda, bataljona »Vojin Zirojević« i Treće sandžačke udarne brigade. U skladu s pomenutom zapovijesću, koju je potpisao delegat Vrhovnog štaba Savo Orović, komandant Prve krajiške Ivica Marušić Ratko izdao je odgovarajuće naređenje o napadu na Kupres. Prvi bataljon, s komandantom Stevom Raušom i političkim komesarom Perom Đurićem, dobio je zadatak da, sa dvije čete, očisti Čardačicu, a da jedna njegova četa nečujno uđe u grad. Drugi bataljon, pod komandom Dragutina Stanića i Svetka Kačara, morao je očistiti Olovo i seosko groblje, i to napadom jedne čete, dok su preostale dvije čete usmjerene na tvrde zgrade u gradu, s tim da ostvare vezu s jedinicama Prvog bataljona. Borci Trećeg bataljona, s komandantom Borkom Arsenićem i političkim komesarom Jusufom Imamovićem, upućeni su na Plazenicu i Kupreška vrata.

Napad je počeo 13. avgusta, tako reći s prvim mrakom. Borci Druge proletherske, uz pomoć tri čete Trećeg krajiškog odreda, osvojili su Mala i Velika vrata i Koprivnicu, a Četvrte crnogorske udarne, ojačane dvjema četama bataljona »Vojin Zirojević«, Mali Stožer i produžili u grad. Deseta hercegovačka i bataljon boraca Treće sandžačke brigade napali su neprijatelja u Zloselu. Borci Prve krajiške savladali su neprijatelja u Maloj Plazenici i Čardačini i jurišali na grad sa sjeverozapadne i zapadne strane. Nešto ranije u grad je nečujno ušla Prva četa Prvog bataljona, s komandirskom Mikanom Marjanovićem i političkim komesarom Zivkom Rodićem na čelu, i stvorila pravu pometnju u redovima neprijatelja. Svuda je vrilo od pucnjave. Preplašena goveda su rikala i ovce blejale. A potrkica nije prestajala u mračnim ulicama. Komandir Mikan je procijenio da se najviše može postići ako se ustaše čutke uzimaju na nišan i obaraju. Puškomitraljesi Milan Radaković i Ljubiša Petoš, a i ostali borci, dobro su shvatili što im je preporučeno, pa su pažljivo vrebali i paljbom obarali protivnike. Zbunjene ustaše očividno nisu shvatile da su partizani u njihovoj blizini i neki su psujući opominjali:

- Ma, šta nas tučete!.. Partizani spolja napadaju i požurimo tamo!

Ustašama nije odgovarano. Samo su povremeno odjekivali pucnji bez promašaja.

Komandir čete je pokušao da uspostavi vezu s jedinicama koje su napadale spolja i već morale, prema dogovoru, prodrijeti u naselje. Najprije su izvikivane lozinke. Odgovora nije bilo. Onda je kurir polazio i zadihan se vratio da obavijesti daje neprijatelj svuda naokolo. Za njim je doletjela grupa ustaša. Borci Đenić, Sredić, Stanković i Cvetković su nanišani u protivnike. Učestalu pucnjavu nadjačavao je poneki krik pogođenih ustaša. Puškomitraljezac Gojko Đenić stojeći je tukao neprijatelja i odjednom pokleknuo, osjetivši sječivo bola u nozi.

- Šta je? - čulo se pitanje drugova.

- Nogu mi prebiše...

- Strpi se. Iznijećemo te!.. Sklonićemo te ispod kuršuma.

Drugovi su Gojka pažljivo položili iza kamenog zida. Nađen je zavoj i rana previjena. U zaklon su dovođeni i ostali ranjenici. Komandir i politički komesar su naredili da se ranjenici odnesu izvan grada i upute u previjalište. Branko Sredić je okupio nekoliko drugova da pomognu ranjenicima...

PRED VATRENIM ZIDOM

Drugi bataljon, s komandantom Dragutinom Stanićem i političkim komesarom Svetkom Kačarom, savladao je slabiji otpor neprijatelja u Olovu i našao se pred zapadnim zidinama Kupresa. Streljački stroj Krajišnika dočekan je rijetko viđenim vatrenim uraganom. Borcima je naređeno da se čuvaju i da koriste prirodne zaklone. Očekivalo se da će paljba protivnika oslabiti, da će mu ponestati municije i da će se tada lakše moći napredovati. Minuti su, činilo se borcima, sporo oticali. Neke je izdavalo strpljenje i željeli su jurnuti na protivnika.

Opštinska zgrada i dućan Jandre Rebrine postali su pravi vatreni zid. S prozora, preuđenih u puškarice, sa ulaza i krova naizmjenično su plamtjele puške i puškomitraljezi. U blizini se čulo i snažnije brujanje motora. Ulicama su krstarili oklopni automobili i otvarali vatru. Grupa bombaša, u kojoj su bili Košta Savanović, Živojin Mijatović, Živko Senić i još dvojica, smjelo je pošla da prokrči ulaz u grad. Vrebali su vatrena gnijezda i nisu se osvrćali na pljusak zrna. Grmljavina njihovih bombi je pomogla da se stvore manje breše u vatrenom zidu i borci pokrenu najuriš. Domogli su se nekoliko objekata, ali su dočekani protivjurišem ustaša. Tada je desetar Jozo Ljevar doviknuo drugovima da neprijatelja odbijaju ručnim bombama. Razlijeglo se naizmjenično grominjanje i čuli se ljudski krici. Neprijatelj je odbijen, ali nije i pobijeđen. Na mjestu okršaja ostalo je nekoliko nepomičnih tijela u žućkastim vojničkim uniformama. Od njih je uzeto oružje i municija.

Iz niskih bunkera stalno je plamtjelo oružje. Vatrene zavjesa je sprečavala Drugu četu, s komandirskom Boškom Pašagićem, da napreduje kako se očekivalo. U takvim okolnostima dovrtljivost je mnogo značila. Borci su težili da otkriju slabije tučene prostore kako bi se privukli topovima, učutkali ih i zaplijenili. Pašagić je napolio borce Prvog voda, s Brankom Kneževićem na čelu, da se okome na artiljerijska oruđa. Na domaku cilja Dušan Šumonja, Rade Pilipović i Vid Miljević su gotovo skoro gnjevni zaključili da se naprijed ne može bez velikog rizika. Komandir Pašagić se nije mirio sa zastojem i smjelo je odlučio da se juriša.

- Ja ću prvi! - obavijestio je borce Prvog voda i obazrivo se podigao iz zaklona.

Potom se stušio prema topovskim cijevima iz kojih je sijevao plamen. Oboren je rafalom iz neposredne blizine. Drugovi su dopuzili da mu pomognu. I čuli su posljednje, tiho i isprekidano:

- Idite naprijed!.. Mene ostavite...

Naprijed se išlo, ali neprijateljevi topovi nisu učutkani.

I na drugim stranama su čete proletera, Krajišnika, Srbijanaca, Crnogoraca i Hercegovaca žestoko navaljivale na neprijateljevu odbranu. No čak ni djelimični uspjesi nisu prolazili bez znatnijih žrtava. U jurišu je pao i Mile Mutić, politički komesar Treće čete Prvog bataljona. Dok se Drugoj i Trećoj četi uznedalo pred neprijateljskom vatrom, Prva četa, ušavši u centar uporišta, doživljavala je dramatične trenutke i nikako nije mogla ostvariti sadejstvo sjedinicama koje su napadale na spoljnu liniju odbrane. A neprijatelj je pojačavao pritisak na Prvu četu da bi je potisnuo iz centra.

Komandir je procijenio da se protivniku najbolje može oduprijeti napadom na zgradu žandarmerije i okolna vatrena gnijezda. Najteži su zadatak imali Vaso Sadžak, Milan Gajić, Petar Kolundžija, Miloš Švonja, Mićo Jakovljević, Stevo Sredojević, Dušan Šurlan, Trivo Veselinović, Milan Radaković - da jurišaju na zgradu u kojoj se pucnjava nije proredivala. Prvi naleti nisu obećavali uspjeh. Komandir je procijenio da se nešto mora mijenjati i odlučio da vod boraca, predvođen od Vase Sadžaka, priđe tvrdoj zgradi, da ostali pri tome otvaraju vatru u

prozore i odvlače pažnju protivnika. Ni to smišljeno nastupanje nije urodilo plodom. Sadžak je ranjen na ulazu u žandarmerijsku zgradu i jedva je izvučen.

Pokušavalo se drugo: da vod boraca, sa Petrom Kolundžijom, neutrališe paljbu neprijateljskih vojnika zaleglih u blizini džamije, čije se minare odslikavalo u podlozi zvjezdanog neba. Objektu napada borci su oprezno prilazili i vrebali. Iznad njihovih glava su zviždali rojevi metaka. Po tome su znali da nisu primijećeni i brže su se kretali uz zidove kuća, pored drveća, kroz dvorišta i bašte. Kolundžija je toliko samouvjeren i desetaru Veselinoviću kaže da se neprijateljski vojnici neće odbraniti. Opet nastaje pucnjava. Svjetleća zrna ukrštaju putanje ispred džamije, u dubini ulice i varnice u zidovima obližnjih zgrada. Desetina boraca je uskočila u džamijsko dvorište. U mraku se razlijegao promukao glas puškomitraljesca, čije je oružje načas začutalo: on je pozivao neprijatelja da se preda. Nema odziva ni pucnjave. Neprijateljski vojnici su pobjegli nekuda u mračni prostor, prema zgradi u kojoj su mogli naći utočište i bolji zaklon od mitraljeskih rafala. Na svakom pedlju zauzetog prostora mogao se očekivati i protivnapad. Borci su upozoravani da to nikako ne smiju smesti s uma, da pažljivo motre... A ulicama i sokacima povremeno bi naletjela stoka koja se, uplašena pucnjavom, otrgla s priveza. Poneko grlo sumanuto projuri, razdraženo rikne i zamakne za nizove kuća. I psi laju. Nesnosno.

Na istočnoj strani grada, na više mjesta, buknuo je plamen i osvijetlio okolinu. Za trenutak je zamrla pucnjava u centru grada. Kratku tišinu ubrzo je zamijenio pravi uragan, naročito u istočnom dijelu uporišta, gdje su borci Četvrte crnogorske brigade vodili borbu na život i smrt, kundakom, bajonetom i bombama. Tu su se vojnici dosjetili da pale stogove sijena, daščane krovove, da bi bolje vidjeli i preciznije gađali borce Četvrte crnogorske brigade. Žestina pucnjave je potvrđivala daje protivnik pošao u odlučujući protivnapad.

I dalje nemajući vezu s jedinicama koje su napadale spolja, a nalazeći se praktički u okruženju u centru grada, komandir čete Marjanović se dvoumio šta da učini. Ako pokuša da širi osvojeni prostor, bio je svjestan, ne bi se prošlo bez većih gubitaka u ljudstvu, a i municija bi se istrošila. Da se povuče? Za to nije imao naređenje komandanta bataljona. A protivnapad neprijatelja, žešći od svih prethodnih, već se osjećao na položajima vodova raspoređenih u nevelikom krugu, u centru uporišta. Komandir je odlučio da se organizuje kružna odbrana. Zamisao je najprije saopštio vodnicima i desetarima, s tim daje prenesu borcima. Vodnici su zabrinuti. Na pitanje komandira šta ih muči, Milan Gajić je uzdahnio i primijetio:

- Nismo ušli u centar ovog vrazijeg uporišta da se branimo... da nas opkoljavaju. ...

- Zasad nemamo boljeg izbora. Moramo se pripremiti da odolimo i najžešćem protivnapadu. Učiniću nešto da doznam dokle su stigle ostale čete našeg bataljona, brigade... - objasnio je komandir, dodajući da se teško neki od boraca može izvući da spoljne odbrane i otuda donijeti najnovije podatke o razvoju događaja.

Za odbranu su bile najpogodnije kamene ograde i zidovi osvojenih zgrada. Neki borci su pomjerali kamenje, namještali ga tako da dobro posluži za naslon oružja. Gajićev vod je zalegao za zidine okrenute glavnoj ulici. Borci su naprezali oči da bolje vide u mraku. Odjednom su primijetili kolonu vojnika. Pogureni su držali oružje na gotovs i nisu otvarali vatru.

- Ne pucajte dok ja ne dam znak! - javio se komandir čete i šapatom pripitao: - Je li jasno, drugovi?

Borci su neujednačeno uzvratili da su razumjeli. Vojnici su se, bez pucnja, približavali prolazu u kamenom zidu. Mislili su, vjerovatno, da su partizani odstupili i nisu očekivali neko iznenađenje. Njihov oficir, gledajući lijevo i desno, zastajkujući, prišao je prolazu u zidu. Malo se dvoumio i - pružio korak. Našao

se oči u oči s komandir čete. I da je htio, više nije mogao ustuknuti. Komandir Mikan se panterском brzinom bacio na ustaškog oficira. Počelo je gušanje. U isto vrijeme su planule puške i puškomitraljezi duž kamenog zida. Nisu izostale i detonacije ručnih bombi. Ustaše su padale i uzmicale. Neke grupe su ponovno nasrtale. Pošto su pažnju sasredili na odbijanje protivnapada neprijatelja, borci su gotovo zaboravili na komandira koji se našao u zagrljaju mržnje s ustaškim oficir. Puškomitraljezac Radaković je čuo neko stenjanje i potmule udare u blizini, hitro se okrenuo i bolje pogledao šta se to dešava u polumraku. Ko bi to mogao biti? Njegovo dvoumljenje prekratio je bolni povik:

- Odgrize mi mrcina ruku!

Puškomitraljezac je odmah shvatio daje komandir čete u nevolji i nanišanio da rafalom presudi ustaškom oficiru. A kako to učiniti da zrna ne pogode komandira. Mikan se grčevito branio čak i ugriženom rukom iz koje je šikljala krv. Napadača je najednom odgurnuo, potegao pištolj iz futrole i otvorio vatru. Ustaški oficir se smanjio i sklupčan ostao iza kamenog zida.

Pristizale su sve nove i nove grupe neprijateljskih vojnika. Pojavljivali su se iza zgrada i ograda. Nisu štedjeli municiju u namjeri da ponovo zagospodare centrom uporišta. Neujednačeno je zabrektao i benzinski motor. Pojavio se oklopni automobil - pokretna vatrena tvrđavica - iz koga je plamsalo oružje. Borci su ocijenili da oklop mogu savladati i krenuli su najuriš. Vozač i posada su ubijeni. Oklopno vozilo je stalo, ali je motor neujednačeno i dalje radio.

- Šta ćemo s njim? - upitalo se nekoliko boraca dok su dodirivali čelik oklopnjaka.

- Šjesti za upravljač i voziti... Da ošinemo po napadačima - planirao je vodnik.

Odmah se pokazalo da među borcima nema vozača, te da im jedino ostaje da unište oklopno vozilo.

IZVLAČENJE IZ OSINJAKA

Zora se najavila iza obližnjih visova. I baš tada su neprijateljski vojnici sumanuto jurišali i napadali da preotmu izgubljeno. S podjednakom žestinom su jurišali na Crnogorce i Krajišnike da jedne izbace, a druge odbiju od grada.

Borci Druge čete Drugog bataljona, čiji je komandir nešto ranije pao, slušali su komandu političkog komesara Gojka Kusionjica, zamjenika komandira Branka Kneževića, zamjenika političkog komesara Zdravka Sanićanina, jedan drugom štitili odstupnicu i uzmicali ispod fijuka pušćanih i mitraljeskih zrna. Nosili su mrtve drugove i pomagali ranjenima da ne padnu u ruke ostrvljenog protivnika. U zadržavanju protivnika, iako premoreni od duge noćne borbe, svi su se isticali, ali su prednjačili Boško Karalić, Dušan Radić i puškomitraljesci. Odstupalo se, uglavnom, pod nepovoljnim uslovima. Osvit dana je dobrodošao ustašama da se više osmjele i češće napadaju. Od spoljnih uporišta, ipak, lakše se odstupalo. Najveća opasnost je vrebala borce Prve čete, opkoljene u centru grada. Njima se, s obzirom na žestok pritisak ustaša na svim pravcima napada, nikako nije moglo priskočiti u pomoć. Sami su morali podnijeti nasrtaje neprijatelja i pronaći najpogodniji izlaz iz obruča.

- Nazad ćemo u skokovima, štiteći jedni druge - pokazao je komandir pravac odstupanja.

Vodnici su preduzeli mjere da se prođe sa što manje gubitaka. Savjetovali su puškomitraljesce, bombaše i ostale borce da najcjelishodnije koriste moć sopstvenog oružja kako bi zadržali protivnika. Jedne grupe su pretrčavale tučeni prostor, a druge sprečavale neprijatelja da ih ne bi uzeo na nišan. I tako naizmjenično. .. Postupno se izlazilo na periferiju.

U zaštitnici se našao i Lazar Stanković, uvijek spreman da rizikuje sopstveni život da bi drugovima pomogao. Sklonio se iza stabla drveta i neprijateljskim vojnicima nije dao naprijed. Na pucnjavu njegovog oružja odgovarano je nizom puškomitraljeskih rafala i učestalom paljbom iz pušaka. Kursumi su već obijelili drvo, u paramparčad su iskidali koru, ali Lazar nije ni pomišljao na to da odstupa. Tek kada je bio opomenut od desetara da krene, poguren je potrčao da umakne preko nevelikog brisanog prostora. Za njim su zazviždali rojevi zrna. I kada je izgledalo da će umaći u obližnji zaklon, Lazar se zateturao, posrnuo i jednom rukom uhvatio za grudi. Drugovi su priskočili da mu pomognu, a on je izdišući rekao:

- Ostavite me... Čuvajte sebe...

Na zahtjev vodnika Gajića, nekoliko je boraca potpomaganih od ostalih drugova, pokušalo da iznesu palog Stankovića, ali je baš tad napad neprijatelja bio toliko silovit da se brzo moralo izmicati prema obližnjem groblju.

Komandanti bataljona Stevo Rauš, Dragutin Stanić i Borko Arsenić, zatim politički komesari Pero Đurić, Sveto Kačar i Jusuf Imamović neprestano su se brinuli o tome da se odstupa u redu i ne pretrpe ozbiljniji gubici.

Stalno prateći tok borbe, komandant brigade Ivica Marušić Ratko, zamjenik komandanta Vojo Todorović, politički komesar brigade Ilija Materić i zamjenik političkog komesara Sava Kesar tražili su obavještenja o stanju u bataljonima, slali i primali kurire da doznaju šta se dešava na svim pravcima napada i uzmicanja. Njihova je odluka bila da se štiti odstupnica i borcima Četvrtе crnogorske udarne brigade, koji su se našli u vrlo teškom položaju, izloženi ubitačnoj vatri iz neprijateljskog uporišta. To je činjeno sa uzvišenja Čardačice, sve dok se pucnjava na prilazima gradu nije utišala.

Umorni borci imali su nekoliko časova predaha, a komandanti, komandiri i politički komesari morali su sagledati uzroke neuspjeha i usvojiti odgovarajuće pouke. Posebno su zabrinjavali gubici u živoj sili. Prema izvještaju Štaba brigade, od 19. avgusta 1942. godine, život je izgubio 21 bprc i rukovodilac, među kojima: Marko Andić, Ratko Božić, Đuro Babić, Rade Čulibrk, Stojan Jerić, Čedo Karalić, Mile Mutić, politički komesar čete, Petar Makivić, Božidar Pašagić, komandir čete, Vukašin Ratković, Košta Savanović, Bogdan Stupar i Lazar Stanković. Ranjena su 74 borca i rukovodioca.

Gubici u jedinicama brigade su ukazivali da borci i rukovodioci nisu dobro obučeni za ulične borbe, da nemaju dovoljno iskustva, da to pokušavaju nadoknaditi hrabrošću i zato plaćaju životima. Na sastanku Štaba brigade i štabova bataljona zapaženo je, takođe, da se ne ostvaruje sadejstvo između jedinica u napadu, da se jednovremeno ne vrši snažan udar, a takve propuste neprijatelj koristi i protivnapadom nadoknađuje jednom već izgubljeno preimućstvo. Uza sve to nije direktno bila ugrožena ni neprijateljska artiljerija koja je davala vatrenu i moralnu podršku sopstvenim jedinicama. Propustom je smatrano i to što znatno jače jedinice, možda i cijela brigada, nisu ubačene u centar uporišta, s detaljno razrađenim planom kako da unište najotpornije vatrene tačke i unesu rasulo u neprijateljsku unutrašnju i spoljnu odbranu. Sagledavanjem nedostataka nisu zanemarene i dobre strane: da su borci uspješno savladivali teško pristupačne i dobro branjene prilaze Kupresu; da su na više pravaca potisli neprijatelja i nanijeli mu ozbiljne gubitke (neprijatelj je imao, na osnovu njegovih podataka, 136 mrtvih i 115 ranjenih vojnika i oficira); da su do izražaja došle odlučnost i izdržljivost boraca Prve krajiške udarne i u najkritičnijim trenucima, a taj visoki moral ogledao se i u nesebičnom pružanju pomoći drugu u nevolji i, naročito, u izvlačenju ranjenih i palih drugova.

Odstupanje od Kupresa nije značilo i prekid borbe. Istog dana, 14. avgusta 1942. godine, ponoviće se napad na ustašku jazbinu, u uvjerenju da se ona može osvojiti. Na sastanku komandanata i političkih komesara brigada i najbližih nji-

hovah saradnika, na kojem su bili i članovi Štaba Prve krajiške, odlučeno je da se Kupres i po treći put napadne. I Operativni štab, koji je planirao napad i objedinjavao dejstva brigada, takođe je odobrio da se uveče krene u napad. Odluci je prethodila procjena daje neprijatelj znatno oslabljen u prethodnim borbama, da su mnoga njegova utvrđenja i bunker i razrušeni, da nema dovoljno municije. .. Te pretpostavke nisu bile tačne jer neprijatelj nije sjedio skrštenih ruku, već je odmah pristupio obnavljanju dijelom uništene linije odbrane i zgrada preuđenih u vatrena gnijezda. Iz Sarajeva je avionom doletio zloglasni ustaški zapovjednik Jure Francetić da ohrabri zapovjednika posade u Kupresu Šimića da izdrži i najteže.

Iz Bugojna stigla su braniocu pojačanja u ljudstvu, ratnom materijalu i životnim namirnicama. Za dvadesetak časova neprijateljski vojnici su se solidno pripremili da odbijaju napade i da se živi ne predaju.

U sumrak se krenulo s polaznih položaja. Jedino je izostala Četvrta crnogorska brigada, koja je imala prilično gubitaka u prethodnoj borbi. Borci Prve krajiške brigade nastupali su istim pravcem kao i ranije i podilazili neprijateljskim položajima. Činili su to oprezno, poučeni iskustvom iz borbi u minuloj noći. Dok se prilazilo Kupresu, partizanski minobacači i mitraljezi su zasipali spoljnu liniju odbrane i najmarkantnija utvrđenja. Pripucavanje iz pušaka i puškomitraljeza povremeno je prerastalo u jedinstveni vatre i uragan. Neprijateljski vojnici na Čardačići nisu se usudili da pruže ozbiljniji otpor borcima Prve krajiške i užurbano su odstupali preko potoka Točka. Ozbiljnije gonjenje nije preduzeto stoga što se očekivalo da će uslijediti napad s drugih strana. Do njega je, istina, došlo, ali nije bio tako snažan kako je planirano i neprijatelj je uspješno odolijevao.

Ujutru su borbe obustavljene i borci Prve krajiške otišli su na polazne položaje.

Neprijateljsko uporište Kupres nije zauzeto, ali to nije umanjilo raspoloženje i spremnost boraca Prve krajiške i ostalih brigada da krenu u nove okršaje u kojima su ispoljili brojne podvige. To su, uostalom, pokazali i u dvodnevni i ljutim jurišima, o čemu su sačuvani i neki zapisi. U pismu Štaba Četvrte crnogorske udarne brigade, upućenom Vrhovnom štabu, kaže se i ovo:

»Naši partizani visoko cijene borbenost i požrtvornost boraca Krajiške brigade i sa velikom ljubavlju pričaju o njihovim aktima heroizma. Iskovala se prava proleterska ljubav između obje brigade ...«

Tako su Crnogorci odali priznanje Krajišnicima koji su štitili odstupnicu njihovoj Četvrtoj brigadi u najdramatičnijim časovima povlačenja.

U izvještaju koji je Štab Prve krajiške brigade uputio 19. avgusta Vrhovnom štabu istaknuto je borbeno požrtvovanje pojedinih boraca i rukovodilaca, o čemu svjedoče i ovi redovi:

»... istakao se komandir 1. čete 1. bataljona drug Mikan Marjanović koji u napadu na gradove upada bez pucnja u sam grad... Krupljanin Boško, partizan 1. čete 2. bataljona, koji se toliko približio neprijatelju daje došao ispod samog neprijateljskog utvrđenja i zaskakivao se kako bi dohvatio neprijateljske puške koje su virile iz puškarnice. Iste nije mogao dohvatiti, pošto su puškarnice visoke, zato je bacao bombe u utvrđenje... Komandir 2. čete 2. bataljona drug Pašagić Boško, ranjen je u nogu pred samim gradom... smatrao je da mora da izvrši svoj zadatak - zarobljavanje topova i herojski je poginuo 30 metara daleko od topova. Ostali drugovi, kada su vidjeli da im je komandir poginuo, jurnuli su naprijed da izvrše zadatak i osвете komandira. Tu su se naročito istakli 1. vod 2. čete i drugovi Ljevar Joso (član KPJ) i Gavranović Gojko... U 3. četi 2. bataljona istakli su se zamjenik komandira Trikić Gojko (član KPJ) i politički komesar Ličina Dmitar (član KPJ) ...«

VARKA ILI NEŠTO DRUGO?..

Poslije povlačenja iz Kupresa, bataljoni Prve krajiške su razmješteni u Maglaju, Demirovcu i lijevo od Bijelog potoka. Na novoposjednutim položajima, najčešće kod Bijelog potoka, ni dana nije bilo mira. Neprijateljske jedinice, uz pomoć oklopnog vozila, uporno su nastojale da prođu u Zlošelo, ali su dočekivane snažnom vatrom i odbijane nazad. Neprijatelju su nanijeti i osjetni gubici.

Delegatima Vrhovnog štaba je 16. avgusta došao jedan pregovarač iz Kupresa, s tvrdnjom da veća grupa neprijateljskih vojnika želi da se preda uz garanciju da im se ništa neprijatno neće dogoditi. Ponuda je prihvaćena, razumljivo, uz određene usiove, pogotovu što se vjerovalo da među vojnicima ima prisilno mobilisanih. Ostalo je, ipak, nešto sumnje i čekao se konačan odgovor.

Prije podne, 19. avgusta, stigla je pismena poruka, čak s neprijateljevim znacima raspoznavanja, da se već toga dana izvrši napad na ustaško uporište. Ponuđači su obećali da će pomoći u likvidaciji ustaša i napisali, pored ostalog, sljedeće: »Mi ćemo što više zla učiniti unutra. Od Pogane glavice otvorite najveću vatru. Nemojte tući top, jer se kod njega nalazi velika količina municije. Topom tucite donji dio grada. Mi ćemo izaći 19-og u 21 čas«.

Vrhovni štab, uz napomenu da se neprijateljskom uporištu prilazi obazrivo, naredio je Prvoj krajiškoj, Drugoj proleterskoj i Četvrtoj crnogorskoj brigadi da izvrše demonstrativni napad na Kupres.

Borci Prvog bataljona Prve krajiške bili su posebno pripremljeni za prikrićanje neprijatelju. Njima je saopštena i lozinka, dobivena od pregovarača, koja je glasila: »Alah je naš«, a odgovor na nju: »Alah je s nama«... Na račun lozinke bilo je smijeha i podrugljivih doskočica. Iz toga se lako moglo nazrijeti da borci ne vjeruju ničemu što dolazi iz neprijateljskog uporišta.

U prvi sumrak su četiri desetine boraca prilazile neprijateljskim položajima. Desetari su brinuli o tome da lozinku ne zaborave i da je izgovore na pravom mjestu. Dva minobacača i dva teška mitraljeza postavljeni su na pogodne položaje kako bi se desetinama, u slučaju potrebe, pomoglo da se lakše izvuku.

Borci su stigli groblju i zastali iza bjeljugavog zida. Desetari su osluškivali da procijene koliko su udaljeni od neprijateljskih položaja. U mraku su čuli nerazgovjetni razgovor i gotovo istovremeno su doviknuli:

- Alah je naš!...

- Neka je... Neće vam pomoći! - grmnuo je neko iz mraka i istog časa odjeknula paljba.

Četiri desetine boraca našle su se u prilično neugodnom položaju. Na bjesomućnu paljbu neprijateljskog oružja uzvratili su skoro istom mjerom. Počeli su dejstvovati minobacači. Granate su dolijetale i grmjele u neprijateljskom borbenom rasporedu. Štektali su i teški mitraljezi. U bok neprijateljskim snagama kod groblja udarila je posebno tamo upućena četa, koja je na sebe navukla vatru protivnika i manje njegove protivnapade. Sve je to pomoglo desetinama da se odlijepe od grobljanske ograde i povuku na polazne položaje.

Ostalo je, ipak, nerazjašnjeno da li je u pitanju bila ustaška varka ili nešto drugo... Prema onome što se kasnije saznalo, neke neprijateljske jedinice su zaista namjeravale da se predaju, ali su ustaše to osujetile i spriječile.

Slabosti uočene prilikom dotadašnjih napada i razmatrane na zajedničkom sastanku Štaba brigade i štabova bataljona, koje su ozbiljno shvaćene i otklonjene, nisu bile pravi uzrok tome što dobro branjeni Kupres nije pao. Posrijedi je, zapravo, bilo nešto drugo: ustaško uporište se nalazilo na ravnom i otkrivenom zemljištu; fortifikacijski je bilo dobro utvrđeno i pripremljeno za dugotrajnu i upornu odbranu; teško mu se moglo prići, a i kad bi mu se prišlo tek onda je trebalo savladati jake snage ustaške crne legije i krvoločne ustaške milicije. Uporište se prethodno moralo neutralisati žestokom artiljerijskom vatrom, a od-

brana tako dezorganizovati da se slomi naletom boraca proleterskih i udarnih brigada. Poznato je, međutim, da partizanske snage nisu raspolagale artiljerijskim oruđima koja bi pružila potrebnu artiljerijsku podršku brigadama u napadu.

OD KUPRESA DO MRKONJIĆ-GRADA

Vrhovni komandant drug Tito, da bi se proširila slobodna teritorija u Bosanskoj krajini i uspješnije izvršavali strategijski i operativni zadaci, odlučio je, još u toku borbe kod Kupresa, da se dejstva usmjere i prema Mrkonjić-Gradi, Banjaluci i Jajcu. Stoga je odlučeno da se Prva krajiška udarna i Druga proleterska brigada upute u nove okršaje. U naredjenju Vrhovnog komandanta je naglašeno da pomenute brigade uznastoje da što prije osvoje Mrkonjić-Grad, da je to značajno za rešavanje jednog krupnog vojnog i političkog pitanja Bosanske krajine...

Komandant Prve krajiške udarne brigade Ivica Marušić Ratko je naredio komandantima bataljona da njihove jedinice napuste dotadašnje položaje i dođu u Blagaj. U poruci nije rečeno šta dalje predstoji. Tek kada su bataljoni i pristigli, komandanti i politički komesari su upoznati s predstojećim zadacima. Da bi borci znali šta ih očekuje, održani su partijski i-skojevski sastanci, zatim sastanci četa i vodova.

U popodnevnom časovima, 23. avgusta, kolone boraca, prema unapred utvrđenom rasporedu, pošle su iz Blagaja prema označenom cilju - Mrkonjić-Gradu. Marševalo se preko slabo naseljenog terena da bi se izbegli sukobi s neprijateljskim jedinicama i pokret ostao u tajnosti. Na zastanku u jednom selu neočekivano je izbio sukob s nekom četničkom jedinicom. S obzirom na to da je direktiva bila da se četnici odvrćaju od izdaje i pozivaju u borbu protiv okupatora, komandant brigade Marušić, se sastao s komandirima četničke jedinice i ponudio mu da zajedno učestvuju u napadu na Mrkonjić-Grad. Četnički komandir nije imao drugog izbora do da prihvati ponudu ili položi oružje. Čak je objasnio daje njegova četa ranije bila partizanska, da će potčinjene odmah okupiti i narediti da se pripreme za napad na Mrkonjić-Grad. I nije oklijevao. U njegovoj sobi brzo su se našli potčinjeni i slušali objašnjenje. Jedan je bezazleno upitao:

- Šta će biti ako ne poslušamo?
- Razoružaće nas partizani - upozorio je komandir.

Nastala je žustra rasprava. Neki četnici nisu bili za saradnju s Prvom krajiškom i iznosili su svoje razloge. Komandir ih je smirivao i nastojao urazumiti objašnjenjima da druge nema osim sudjelovanja u borbi za Mrkonjić-Grad. Na kraju je zaključio da će se njegova četa okupiti na Dugim njivama i staviti pod komandu Štaba Prve krajiške udarne brigade kada ona krene u napad na Mrkonjić.

O upućivanju Prve krajiške, Druge proleterske i, nešto kasnije, Treće sandžačke udarne brigade u područje Mrkonjić-Grada, Vrhovni štab je obavijestio Operativni štab za Bosansku krajinu, od koga je zatražio da rukovodi napadom na neprijateljski garnizon. Komandant Operativnog štaba Košta Nađ došao je u Ribnik da se nađe bliže štabovima Prve krajiške i Druge proleterske brigade i s njima ostvari što neposredniju vezu. Nađ se pobrinuo da Druga krajiška udarna brigada krene prema Sitnici i Čadavici radi obezbjeđenja sjeverozapadnih prilaza Mrkonjić-Gradu. Zanimljivo je napomenuti da neprijatelj nije doznao o pokretu i namjerama Prve krajiške i Druge proleterske brigade, te branioci Mrkonjić-Grada nisu pojačavali odbranu. Sve je to doprinijelo da napad počne i prije uspostavljanja veze s Operativnim štabom za Bosansku krajinu.

U Sinjakovu su se sastali komandanti Prve krajiške i Druge proleterske brigade, sa članovima štabova brigada, da razrade i utanače plan napada. Najprije se pošlo od toga koliko je brojno stanje neprijateljskih vojnika, kako su raspo-

ređeni i naoružani. Iz prikupljenih podataka se vidjelo da Mrkonjić-Grad i njegovu najbližu okolinu brani jedna bojna 9. domobranske pješadijske pukovnije, žandarmerijska (oružnička) posada od 15 oružnika i jedna četa četnika koji su štitili svoga komandanta, izdajnika Uroša Drenovića. Sve u svemu, Mrkonjić-Grad je branilo oko 500 do 600 vojnika koji su imali, osim pušaka i puškomitraljeza, 6 minobacača, 1 top i 10 teških mitraljeza. Na pojedinim mjestima grad je bio osiguran isturenim predstražama, rovovima, bunkerima i spletovima bodljikave žice.

Komandanti brigada Ivica Marušić i Ljubodrag Đurić, uz saglasnost najbližih saradnika, došli su do zaključka daje neophodno pribjeći iznenađenju i odmah, tako reći iz pokreta, izvršiti napad. Računalo se s tim da neprijatelj nije primijetio šta mu se priprema, ali nije baš u potpunosti bilo tako. Dvanaestak časova prije napada komandant mrkonjičkog garnizona ipak je dobio podatke - od četnika - da se jake partizanske snage nalaze petnaestak kilometara južno od grada. Nešto kasnije stiglo je i obavještenje zloglasnog ustaškog pukovnika Šimića da su znatne partizanske jedinice otišle iz rejona Kupresa, najvjerovatnije prema Jajcu i Mrkonjić-Gradu. Upozorenja su stigla kasno i nije se više ništa ozbiljnije moglo učiniti da bi se ojačala odbrana grada. Grozničavo su preduzete neke mjere da bi se dobilo pojačanje iz garnizona u Banjaluci. Tamo su, čak, otišli zamjenik komandanta mrkonjičkog garnizona i četnički komandant Uroš Drenović da predoče kakva im opasnost prijeti i mole za pomoć. Baš u to vrijeme borci Prve krajiške i Druge proletherske brigade, poslije kraće i višestruke pripreme, dobili su naređenje da savladaju protivnika u Mrkonjić-Gradu.

Komandant Prvog bataljona Prve krajiške uputio je Drugu i Treću četu u napad sa sjeverne i sjeveroistočne strane, a Prvu pored uzvišenja Orugla - da se ustrijemi u centar grada. Drugi bataljon je upućen na Rogolje i Hasimoviće i da obezbijedi pravac od Sitnice. Treći bataljon, čija je Prva četa pridata Prvom bataljonu, vršio je obezbjeđenje prema Šipovu, Gerzovu i Trnovu kako bi odbio četničke jedinice ako pohaćaju u pomoć svojim saveznicima-ustašama i domobranima. Bataljoni su ojačani minobacačima i teškim mitraljezima iz Čete pratećih oruđa. Prvi bataljon Druge proletherske brigade dobio je zadatak da likvidira neprijateljsku posadu na Oruglom brdu i ostvari sadejstvo s jedinicama Prve krajiške udarne brigade koje upadaju u grad. Drugi bataljon Druge proletherske je raspoređen u zasjedu na drumu prema Jajcu, a Treći na Magalj dolu da obezbjeđuje isti pravac. Četvrti bataljon je upućen na kominukaciju prema Crnoj rijeci i Banjaluci da ruši mostove i kopa protivtenkovske roveve.

Napad je počeo u predviđeno vrijeme, 24. avgusta, petnaestak minuta prije 2 časa. Pod zaštitom mraka, borci dviju četa Prvog bataljona Prve krajiške uspjeli su da iznenade mitraljeski vod domobrana u gradskom groblju, da ih razoružaju bez pucnja i prođu u grad. S druge strane, skinuvši cipele da bi se mogli nečujno prikrasti protivniku, proleter i Druge proletherske brigade su se okomili na Oruglo brdo i uskočili u roveve. Zatrešali su puškomitraljezi, gruvale ručne bombe, eksplodirale minobacačke granate... Na cijelom prostoru Mrkonjić-Grada. Bombašima je polazilo za rukom da neutrališu najotpornija vatrena gnijezda branioca i da ga tako primoraju da se predaje. Ponegdje se jurišalo i otpor neprijatelja je malaksavao. Bitka je praktički bila dobivena za nešto više od jednog časa. Zastava slobode se razvijorila iznad grada. Jedino su borci Drugog bataljona vodili borbu u Rogoljima i Hasimovićima nešto duže od tri časa i onda razbili protivnika. Oni su, zapravo, naišli na žešći otpor neprijateljskih vojnika kod Kotline, koji su raspolagali i protivtenkovskim topom.

U bici za Mrkonjić-Grad i obližnja uporišta neprijatelj je, prema izvještaju Štaba brigade od 29. avgusta 1942. godine, pretrpio osjetne gubitke: zarobljeno je 169 domobrana, 4 oficira i 1 podoficir; ubijeno je 14 oružnika i ranjena su 3 domobrana; zaplijenjeno je 8 teških mitraljeza, 9 puškomitraljeza, 1 protivten-

kovski top, 3 minobacača, 256 pušaka, 274 minobacačke i topovske granate, 20.000 pušanih metaka, 2 kamiona, više zaprežnih vozila i jahaćih konja i ostale ratne opreme.

Prva krajiška i Druga proleterska brigada nisu imale gubitaka u ljudstvu i ratnom materijalu.

Pošto je napad uslijedio prije planiranog vremena, komandant Operativnog štaba Košta Nad i komandant Treće sandžačke udarne brigade, koja je nešto kasnije upućena prema Mrkonjić-Gradu, bili su prijatno iznenađeni kada su primili radosnu vijest.

TEŠKE BORBE NA MANJAČI

Nekoliko dana predaha za borce Prve krajiške brigade značilo je, u stvari, pripreme za naredne žestoke okršaje. Bilo je predviđeno da se poraze četnici na teritoriji Manjače, a takođe i ostale neprijateljske jedinice ako im požure u pomoć. Borci su pripremani da potpuno shvate značaj predstojećih borbi, da razumiju da su četnici lažima i prijetnjama primorali mještane nekih sela da im daju podršku. Četnike je trebalo vojno potući, a zavedenim mještanima pomoći da uvide da je saradnja s okupatorom i njegovim pomagačima - izdaja!

U oslobođeni Mrkonjić-Grad je došao Košta Nađ da pomogne u planiranju akcija na području Manjače. Sa štabovima brigada je dogovoreno da se Prva krajiška usmjeri ka središtu Manjače, Druga krajiška na Sitnicu i Čadavicu i Druga proleterska prema Vrbasu kako bi tukući podruklog neprijatelja doprinijele oživljavanju narodnooslobodilačke borbe u pomenutom području, stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, partijskih, skojevskih i omladinskih organizacija. Dejstvom pomenutih brigada neposredno je ugrožavan i neprijatelj u Banjaluci.

Već u prvim borbama u Manjači, četnicima su zadavani osjetni udarci i mnogi su bezglavo bježali preko Vrbasa i u samu Banjaluku. Neki su uhvaćeni. Sjećajući se tih događaja, Košta Nađ je, u knjizi »Ratni susreti s Titom«, zapisao:

»Većina četničkih bandi se sklonila u Banjaluku, a neki su bili uhvaćeni. O njihovim sudbinama trebalo je da odluči narodni sud. Samo jedan od komandanata je doveden preda me... I sin i kćer tog nevoljnog četnika bili su naši borci, i to odlični borci, i skojevci oboje. Sina toga četničkog komandanta sam sreo pred mojim štabom u Mrkonjiću. Znao je da mu je otac uhapšen... Ali nije ni reč rekao u odbranu uhvaćenog komandanta. A ja naprosto nisam znao šta da učinim. Gotovo čitav sat sam saslušavao zarobljenika. Govorio je o vezama sa ustašama, o tome kako su sačekivali u zasedama partizanske kurire ili patrole, o pljački, o paljenju muslimanskih sela...

Opet je dugo ćutao, a onda je odnekud smogao snage, uspravio se, u oči me gleda:

- Kriv sam. Pred decom sam svojom kriv. Ubijte me!

- Nisam dao da ga ubiju, zbog njegove dece. Hteo sam čuti šta kaže Vrhovni komandant. Kad sam Titu ispričao o »vojvodi« i mom razgovoru s njim, o čestitoj deci, i izneo moje dileme, drug Tito se uzšetao. Znao sam daje i on, uza svu svoju bezmernu ljudsku širinu u kojoj nema ni trunke zavisti ili osvetoljubivosti, ipak komandant i verovao sam da će narediti da ovog četnika streljamo. Ipak, ne učini tako.

- Pusti gnjidu. Zbog dece ga pusti. I reci mu tako: zbog dece!»

U vrijeme kada su Prva i Druga krajiška i Druga proleterska brigada povele borbe širih razmjera u Manjači, Košta Nađ je stigao na savjetovanje u Vrhovni štab u Glamoču, zapravo u jednoj vodenici na Busiji. Na savjetovanju su učestvovali predstavnici Glavnog štaba Hrvatske, Operativnog »štaba za Bosansku

krajinu, proleterskih i krajiških udarnih brigada. Razmatrana je aktuelna vojno-politička situacija i određivani su zadaci u vezi s budućim dejstvima brigada i odreda. Vrhovni komandant drug Tito je tražio da se Jajce brzo oslobodi. Košta Nađ je obećao da se to može izvršiti do 10. septembra. To, međutim, neće biti tako brzo ostvareno zbog neprijateljske ofanzive na Manjači.

Svakodnevne borbe na Manjači bile su u punom jeku. Nijemci i njihovi pomagači nikako se nisu mirili s tim da partizanske jedinice ostanu na Manjači, u Mrkonjić-Gradu, da ugrožavaju Banjaluku i Jajce. Stoga su borbenu grupu »Putlic«, sastava: 2. bataljon 721. pješadijskog puka, bez 10. čete, 714. njemačke pješadijske divizije, 1. četa 1. tenkovskog bataljona 202. njemačkog oklopnog puka, 4. baterija 670. artiljerijskog divizionu, 1. bataljon 10. domobranskog pješadijskog puka iz sastava 1. domobransko-ustaške divizije, jedna inžinjerijska četa 714. njemačkog inžinjerijskog bataljona, - uputili 25. avgusta, da preotme Mrkonjić-Grad i očisti Manjaču. Nijemcima se pridružio i bataljon četnika iz puka »Manjača«. Nastupali su drumom od Banjaluke za Sitnicu i koristili kamione.

U prijedopodnevним časovima naišli su kod Bunareva na borce Prvog i Trećeg bataljona Druge krajiške udarne brigade. Započela je žestoka višecasovna borba. Neprijatelj je zaustavljen na drumu, osam kilometara daleko od Sitnice, pretrpjevši gubitke u živoj sili i tehnici. Uništena su mu, pored ostalog, trija borna kola, jedan avion, a dva su oštećena. Uspjesi boraca Druge krajiške nisu potpuno iskorišćeni zbog neostvarenog sadejstva sa Prvom krajiškom, Drugom proleterском i Trećom sandžačkom brigadom koje su još bile u Mrkonjić-Gradu i okolini.

Čim je stigao, 26. avgusta, sa savjetovanja u Vrhovnom štabu, Košta Nađ je, budući daje neprijatelj prešao u ofanzivu, odmah odlučio da se Prva krajiška uvede u borbu i pomogne borcima Druge krajiške brigade. Nijemci su, međutim, bili brži, nadmoćnijim snagama potisli su borce Druge krajiške i zauzeli Sitnicu. U njoj nisu smjeli zanočiti i za vidjela su odstupili u Kadinu vodu, a 1. četnički bataljon puka »Manjača« ostavili da ih osigurava. U takvoj situaciji Prvoj krajiškoj brigadi je naređeno da izbije u Stričiće, da ugrozi neprijateljski lijevi bok i pozadinu i ostvari sadejstvo s Drugom krajiškom brigadom na položaju južno od Sitnice.

Pokret je započeo noću i borci su osvanuli u Trijebovu. Odatle su produžili u Lokvare, Dujakovce i Stričiće. Njemački major Putlic je prozreo da se njegova borbena grupa može naći u okruženju i po podne je dozvolio da se ona povuče u Kola, bliže Banjaluci. Komandantima Prve i Druge krajiške brigade je naređeno da se neprijatelj goni i zauzmu Kola. U međuvremenu su iskrsele nepredviđene teškoće i zamisao o gonjenju protivnika nije sasvim ostvarena. Druga krajiška brigada, zbog prodora oko 1.000 ustaša i domobrana iz Sanskog Mosta u dolinu Sane i Sanice, u pravcu Ključa, s namjerom da ostvare sadejstvo s grupom »Putlic« na Manjači, morala je prekinuti napade, jedan bataljon zadržati u Sitnici i Ratkovu, a dva ojačana bataljona uputiti u pomoć Šestom krajiškom partizanskom odredu kako bi zajednički tukli neprijatelja u dolini Sane i Sanice i odbili ga u polazni garnizon. I borci Prve krajiške nisu bili u zavidnom položaju zbog neobezbjedene pozadine, teškoća u snabdijevanju i mučkih napada četnika. Nijemcima je sve to išlo naruku. Užurbano su se pripremili za odbranu i dovodili pojačanja da pređu u protivnapad. Ušančili su se na Kadinoj vodi i Lunjevcu, artiljerijskom vatrom zasipali položaje i zaleđe Prve i Druge krajiške brigade. Artiljerijska paljba je trajala gotovo cijeli dan. U pozadini borbenog raspreda Prve krajiške istovremeno je oživjela aktivnost manjih četničkih jedinica. Štab brigade je uočio daje pozadina brigade u priličnoj mjeri ugrožena, a takođe i desni bok, o tome izvjestio komandanta Operativnog štaba i zatražio da dva bataljona Druge proleterске brigade obezbjeđuju ugrožene pravce, pogotovu kada je odlučeno da se izvede noćni napad na neprijatelja u Kadinoj vodi. Na proletere

se računalo, ako napad ne uspije, da pomognu u povlačenju od neprijateljskih uporišta.

U odbrambenom sistemu u području Kadine vode neprijatelj je napadnut noću 29. i 30. avgusta. U početku je primijećeno da nije ostvareno sadejstvo između jedinica Prve i Druge krajiške, te da to može stajati dosta žrtava čete koje su se prikrale neprijateljskoj vatrenoj liniji i spremne čekale da uskoče u rovove i zaklone. Zbog lošeg proračuna vremena potrebnog bataljonima da stignu do objekata za napad, neke čete Prve i Druge krajiške brigade su zakasnile. Stoga se moralo odustati od prvobitne zamisli, pa je napad samo djelimično izveden. Otuda i nisu postignuti željeni rezultati i moralo se odstupiti od dobro branjenog uporišta.

Poslije je nastalo dvoumljenje da li da se napad ponovi naredne noći. Polazilo se od toga da je protivnik dobro utvrđen i da neće olako popustiti. Oklijevanje je išlo naruku neprijatelju, koji je smišljeno dovodio pojačanja iz Banjaluke. I četnici su dovodili pojačanja iz srednje Bosne. Oni su u isto vrijeme prikupljali podatke o partizanskim jedinicama, pošto su dobro poznavali terene Manjače, svakodnevno ih dostavljali Nijemcima i ustašama. Istovremeno je pojačano neprijateljevo izviđanje iz vazduha i na zemlji.

Iz svega se dalo nazrijeti da Nijemci, ustaše, četnici i domobrani žele da neutrališu približavanje Krajišnika i proletera Banjaluci. I ne samo to. Već 31. avgusta je počeo napad njemačke borbene grupe »Putlic«, ojačane jednom tenkovskom četom 714. njemačke pješadijske divizije, dijelovima četničkih odreda »Borja« i »Kočić« i podržavanje naletima aviona. Da bi potpuno zadržali bataljone Prve i Druge krajiške udarne brigade i onemogućili njihovo manevrisanje, tako stvorili povoljnije uslove za nastupanje ustaških, četničkih i domobranskih jedinica prema Mrkonjić-Gradu, njemački komandanti su četnički puk »Manjača«, četničke odrede »Borja« i »Kočić« uputili da jurišaju na položaje pomenutih brigada na Grčkoj gradini, Previji i Sušićima. I pored oštre borbe s jakim četničkim, ustaškim, njemačkim i domobranskim snagama, u veoma složenoj situaciji, borci Prve i Druge krajiške nisu popuštali i uzimali. Nastupajući od Kadine Vode, njemačka borbena grupa »Putlic« s teškoćom je prešla samo malu razdaljinu i tek 5. septembra potisla jedinice Druge krajiške i Drugi bataljon Prve krajiške udarne brigade iz rejonu Sitnice. Istog dana, međutim, zbog borbenog uspjeha i manevra Druge proletherske brigade dolinom Vrbasa, borbena grupa »Putlic« se povukla iz Sitnice na polazne položaje u rejonu Kadine Vode.

Četnici su žestoko napadali, naročito danju, da ostvare zamisao svojih naredbodavaca. U početku su imali uspjeha. Zauzeli su Grčku gradinu i Previju. Potisli su i Manjačku partizansku četu iz Surjana na obali Vrbasa, napali Prvi bataljon Druge proletherske brigade kod Marčeta i Lazičića. Proleter i su bili iznenađeni pojavom jačih četničkih snaga i odstupali u Trijebovo. Četnici su namjeravali da otvore prolaz u Mrkonjić-Grad i da se time podiće pred svojim gospodarima. Njihova se namjera morala osujetiti. Komandant Prve krajiške brigade Ivica Marušić Ratko odvojio je dva bataljona da se pridruže proleterima na položaju u Trijebovu da zajednički odbijaju i tuku izdajnike. Protivnapad je uspio. Zamjenik komandanta Prve krajiške brigade Vojo Todorović, koji je bio stalno u prvoj borbenoj liniji, obavijestio je Kostu Nađa daje borbenom upornošću i zajedničkom akcijom Krajišnika i proletera spriječeno napredovanje četničkih jedinica.

Četnici su otkrili mjesto Štaba Prve krajiške brigade i to javili Nijemcima. Ujutru, 2. septembra 1942, dok su članovi Štaba brigade spavali, seosku kuću u Delićima nadletio je neprijateljski avion, prosuo bombe i počeo mitraljirati. Eksplozije su zaredale u dvorištu i šljiviku. Teško je ranjen komandant brigade Ivica Marušić Ratko, nešto lakše politički komesar Ilija Materić i zamjenik politič-

kog komesara Sava Kesar. Poginula su tri borca, a 18 ih je ranjeno, među kojima Rahmija Kadenić i Boško Baškot. Bio je to iznenadan i težak gubitak. Jedino je zamjenik komandanta brigade Vojo Todorović ostao nepovrijeđen zahvaljujući tome što je nešto ranije otišao da obiđe jedinice Drugog bataljona na položaju. Sada je, dok se ne odredi novo rukovodstvo, on komandovao brigadom.

Na putu za bolnicu u Podgrmeču komandant Marušić je povremeno dolazio svijesti i tada je ponavljao:

- Je li Vojo živ?

Pri tome je mislio na svoga zamjenika i saborca iz brojnih bitaka od dana formiranja brigade. Bolničarka je željela da promijeni zavoj na komandantovoj glavi, a on je oslabljenim glasom rekao:

- Ne treba... Čuvaj za nekog drugog... Ja neću dugo...

Marušić je ubrzo umro u partizanskoj bolnici u Drinićima.

Revolucionarna djelatnost Ivice Marušića Ratka je započela u Omišu.

Član KPJ postao je 1932. godine. Uhapšen je 1933. u Bijeljini i optužen da je širio komunističku propagandu među srednjoškolskom i radničkom omladinom. Osuđen je na dvije i po godine robije, koje je odležao u kaznionici u Sremskoj Mitrovici. Kao i svi politički zatvorenici, to vrijeme je iskoristio za učenje. Revolucionarnu djelatnost je nastavio u Zagrebu do 1937. godine, kada je presudom Suda za zaštitu države protjeran u Busovaču. U njoj nije dugo ostao, ilegalno se vratio u Zagreb i neumorno radio. Odštampao je 5.000 brošura i rasturao ih poštom. Pomagao je dobrovoljcima za Španiju da se snabdijevaju ilegalnim dokumentima i lakše putuju. Okupaciju zemlje doživio je u Zagrebu, neprestano radeći na pripremama oružane borbe i sarađujući s istaknutim revolucionarima.

Juna 1941. godine Marušić je napustio Zagreb, zajedno sa bliskim prijateljem i saborcem Vladimirom Nemetom Bracom, i stigao u Prijedor i na Kozaru. Već 25. jula je prisustvovao sastanku u Orlovcima, kada su komunisti Kozare, sa Đurom Pucarom Starim i doktorom Mladenom Stojanovićem, odlučili da tuku okupatora i domaće izdajnike. Marušić je tada dobio zadatak da predvodi diverzantske grupe i ruši značajne objekte i saobraćajnice. Kasnije je postao komandant Prvog bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) partizanskog odreda i postigao zapažene pobjede nad neprijateljem. Naročito se istakao u napadu na oklopni neprijateljev voz, 6. januara 1942. godine, između Svodne i Dragotinje, zatim u bici za Prijedor, u brojnim borbama Prve krajiške brigade kojom je umješno komandovao. Često je naglašavao: »Riječi treba zamijeniti borbom i treskom bombi«. Umro je u tridesetoj godini života.

Poslije bombardovanja Štaba brigade četnici su preduzeli napad na položaje Prvog bataljona u Lokvarima. Razvila se ogorčena borba. Kada su borci Drugog i Trećeg bataljona doznali šta se dogodilo, iz Trijebova su pohitali da pomognu u odbijanju izdajnika. Zamjenik komandanta brigade nije ispuštao situaciju iz ruku. Uspješno je usklađivao sadejstva bataljona, ali je izvijestio Operativni štab da se situacija pogoršava. Sada je postalo jasno da će pritisak udruženih neprijatelja duže trajati i da će to, za izvjesno vrijeme, odgoditi planiranu akciju na neprijatelja u Jajcu.

Kostu Nađa je ozlojedila izdajnička uloga četnika i njihovih pomagača, pogotovu kada je bilo očigledno da i njemačkim avionima pomažu u pronalaženju ciljeva. Poslao je drugu Titu kopiju jednog pisma, dobivenog od dvojice najprisnijih saradnika, u kome je rečeno i ovo:

»U prvi mah mislili smo da postupimo što opreznije sa četnicima i selima zaraženim četničkom propagandom... Međutim, neće moći ići tako. Četnici imaju uticaja na mase toga kraja... Ni Pljeva, ni Drenovićev sektor nisu zločinačke nastrojene od Manjače u kojoj je djelovao Azarić, Marčetić, Lazičić... Mi ćemo... ako ništa ne pomogne, sve te otrovne špijunske porodice otjerati prema

Banjaluci, pa eto im ustaša, neka s njima žive. Mi smo se pokazali kao ljudi... naši vojnici nisu htjeli ni šljive ubrati bez pitanja».

Vrhovni komandant drug Tito je odgovorio, piše Košta Nađ, u svojoj knjizi »Ratni susreti s Titom«, slijedeće:

»Čitaj! I zapamti: mi nismo nikakva osvetnička horda. Mi smo narodna vojska. Mi ne možemo ratovati protiv naroda. Ratujemo samo' protiv izdaje«.

U skladu sa Titovim savjetom, Nađ je naredio brigadama:

»Akciju ubrzati. Odnos prema narodu kao i dosad. Narod mora biti uz nas - sad ili sutra!«

Borcima i rukovodiocima bilo je poznato da su siromašni žitelji Manjače svakodnevno izloženi uticaju četničke propagande da ih odvrati da ne pomažu narodnooslobodilačku borbu i partizanske jedinice. U takvim uslovima su razobličavane njihove laži, ukazivano da su izdajnici i da otvoreno sarađuju s okupatorom. U tom značajnom poslu, slobodno se može reći, učestvovali su svi borci i rukovodioci. Mještanima manjačkih selaja stalno ukazivano na to da ne podležu uticaju izdajnika i da im ne pružaju nikakvu pomoć. Strogo se vodila briga o tome da borci, u selima kuda su prolazili i vodili borbe, samovoljno ne uzimaju životne namirnice, da ih pribavljaju uz pomoć i angažovanje narodnooslobodilačkih odbora, koji su demokratski, na zborovima, birani u tek oslobođenim mjestima. Namirnice su prikupljane na dobrovoljnoj osnovi. Svako domaćinstvo je davalo onoliko koliko je samo smatralo da može odvojiti za ishranu partizanskih jedinica. Prinuda je primjenjivana samo onda kada se radilo o izdajnicima i saradnicima okupatora. I to se činilo uz odobrenje Štaba brigade i objašnjenje zašto se tako postupa. Pravilni postupci prema narodu i njegovoj imovini imali su povoljnog odjeka. Mnogi ljudi, u prvom redu omladinci, okretali su leđa izdajnicima i stupali u partizanske jedinice.

Od značaja za razobličavanje izdajnika bile su i pobjede nad udruženim neprijateljima. Jer žitelji Manjače su se sopstvenim očima mogli uvjeriti ko se istinski bori protiv okupatora i njegovih pomagača.

Živ politički rad, aktivnost članova KPJ i SKOJ-a, svih boraca i rukovodilaca brigade, borbeni uspjesi i nepopustljivost pred nasrtajima brojno nadmoćnog i bolje naoružanog protivnika, imali su presudnu ulogu u orijentaciji naroda Manjače da se opredjeljuje za narodnooslobodilačku borbu i daje široko pomaže.

Preduzete su mjere da se popune najznačajnija mjesta u Štabu Prve krajiške udarne brigade. Za komandanta je postavljen Milinko Kušić, za političkog komesara Mladen Marin, za zamjenika komandanta Vojo Todorović, a Milosav Milosavljević za zamjenika političkog komesara. Članovi Štaba brigade odmah su prionuli da prouče trenutnu situaciju na Manjači i jedinice pripreme za naredne borbe. U cjelini gledano, međutim, opšte stanje nije bilo najpovoljnije. Jedinice njemačke borbene grupe »Putlic« izašle su iz svojih rovova i podržane od artiljerije i avijacije, krenule u napad s ciljem da zauzmu Sitnicu. Njihova su krila obezbeđivali četnici. Težinu napada najprije su osjetili borci Druge krajiške brigade i postupno se povlačili. Nijemci i njihovi pomagači su stigli do Ilića glavice, Kremenjače, Bosančića i Dujakovca. U narednom nastupanju prethodno su žestoko granatama obasuli borbeni raspored Drugog i Trećeg bataljona Druge krajiške, a nije izostalo i bombardovanje iz vazduha. Poslije su, uz pomoć tenkova, ušli u Sitnicu i namjeravali u Čadavicu. Komandant Druge krajiške brigade je naredio da se posjednu novi položaji i spriječi neprijateljev prodor u Ključ.

Dok su Nijemci, u saradnji sa svojim pomagačima, uspješno nastupali komunikacijom za Ključ i Mrkonjić-Grad, čija je raskrsnica u Čadavici, Prva krajiška i Druga proleterska, zatim Prvi bataljon Druge krajiške brigade, napali su četnike i počeli ih goniti. Proleterci su iznenadili četnike u Surjanu i umalo nisu uhvatili njihovog vojvodu Uroša Drenovića. Zaplijenili su nešto ratnog materijala i progonili izdajnike. Četnici su bezglavo bježali, a proleterci su oslobodili ne-

koliko sela i zalazili u pozadinu njemačke borbene grupe »Putlic«. I borci Prve krajiške brigade su rastjerali četnike u Lokvarama, Lazičićima, Marčetama i nastupali u pozadinu napadača. Bilo je to u skladu s naredjenjem Koste Nađa - da se ugrozi pozadina neprijatelja, a time i njegovo napredovanje prema Mrkonjić-Gradu i Ključu.

U borbu je upućena i Treća sandžačka brigada da se suprotstavi neprijatelju u rejonu Čadavice. Kada je uvidio da mu može biti prekraćena odstupnica u Banjaluku i da se može naći u okruženju, njemački major Putlic je odlučio, uz znanje pretpostavljenih, da odstupi do Kadine Vode i tamo organizuje odbranu. Čim se to dogodilo, jedinice Prve krajiške brigade su ušle u Sitnicu i ostvarile potrebnu borbenu saradnju s najbližim dijelovima Druge krajiške brigade. Zbog nepoznavanja namjera neprijatelja i zbog nemogućnosti da se uspostave bolje veze s Drugom proleterskom brigadom, izostalo je gonjenje protivnika u trenutku kada su bili realni izgledi da se postigne zapaženiji uspjeh.

Borbe su nastavljene kod Kadine Vode, Lunjevca, Sladojevića Hana, Bojanića visa i Klisine. Bataljoni Druge proleterske napadali su protivnika i odbijali njegove protivnapade. Š njima je bila i Manjačka partizanska četa. Neprijatelju su pristizala pojačanja i mogao se očekivati snažniji protivudar. Baš u tim časovima borci Trećeg bataljona Prve krajiške, s komandantom Borkom Arsenićem i političkim komesarom Jusufom Imamovićem, napali su četnike u Sladojevića Hanu i primorali ih da svemu okrenu leđa. Četnici su bježali, bacali oružje i municiju i više nisu bili sposobni za organizovaniji otpor. I Drugi bataljon, pod komandom Dragutina Stanića i Svetka Kačara, napao je Nijemce i četnike u širem području Lisine i nanio im osjetne gubitke. U isto vrijeme borci Prvog bataljona, s komandantom Stevom Raušom i političkim komesarom Perom Đurićem, vješto su se prikrali neprijateljskim rovovima u rejonu Kadine Vode i otvorili vatru. Neprijateljski vojnici su uzvratili istom mjerom i ubrzo je postalo očigledno da se neće moći savladati. Postiglo se, ipak, nešto značajno - tovarni konji, s posudama za vodu, dovedeni su izvoru nedaleko od neprijateljskog položaja i posude su napunjene vodom za piće. Stoga su borci tu noć nazvali noćnom borbom za pijaću vodu. Tako su vodom snabdjeveni svi bataljoni i prateće jedinice Štaba brigade. Ovo je, inače, jedan od rijetkih primjera da se uporedo s borbom protiv neprijatelja moralo boriti i za pijaću vodu.

NEPRIJATELJU STIŽE POJAČANJE

Uviđajući da ojačana borbena grupa »Putlic« nije u stanju da potisne partizanske jedinice, očisti Manjaču i ovlada Mrkonjić-Gradom, komandant 714. njemačke pješadijske divizije, u čijoj je nadležnosti bilo vođenje operacija na sektoru južno i jugozapadno od Banjaluke, donio je odluku da se pomenuta borbena grupa djelimično rasformira i osnuje nova. Novoformirana grupa je nazvana »Vedel«. U njenom sastavu bile su ove jedinice: 3. bataljon 721. puka 714. njemačke pješadijske divizije, 2. baterija 661. artiljerijskog divizion, 1. četa 714. inžinjerijskog bataljona, 1. četa 1. bataljona 202. oklopnog puka, 1. i 2. bataljon 5. brdske domobranske (petrinjske) brigade, 1. njemački regrutni bataljon, jedna baterija 8. artiljerijskog divizion i neke četničke jedinice. Rezerva pomenute borbene grupe bio je 2. bataljon (bez jedne čete) 721. pješadijskog puka.

U Bronzani Majdan doveden je jedan domobranski bataljon 1. ustaško-domobranske divizije da ugrozi lijevo krilo borbenog rasporeda partizanskih jedinica na zapadnom prostoru Manjače.

Četničkim vođama je naredeno da njihove jedinice, uz pomoć jednog ojačanog bataljona 5. brdske domobranske brigade i uz podršku artiljerije i aviona, stalno napadaju jedinice Prve krajiške i ostalih brigada, da ih uznemiravaju,

iscrpljuju, otkrivaju njihov sastav, jačinu i odbrambene položaje dok borbeni grupa »Vedel« ne pređe u opšti i žestoki napad.

Glavne neprijateljeve snage su grupisane u širem rejonu Kadine Vode i Han Kola. Operativni štab za Bosansku krajinu nije raspolagao podacima o znatno izmijenjenom stanju njemačkih, ustaških, domobranskih i četničkih snaga, njihovim pripremama i namjerama da preduzmu odlučan napad. Bez obzira na to, Košta Nađ je naredio da Prva i Druga krajiška i Druga proleterska brigada napadnu neprijatelja u Kadinoj Vodi i Han Kolima, razbiju ga i protjeraju u Banjaluku i stvore uslove za napad na dobro branjeni garnizon u Jajcu.

Borba je vođena 9. i 10. septembra i teško se moglo naprijed. Neprijateljski vojnici su se žilavo branili iz rovova i zemunice u Kadinoj Vodi, Han Kolima, Klisini i Rakovici. Krajišnici i proletari nisu postigli koliko se očekivalo i morali su se povući na polazne položaje. Neprijatelju su, ipak, nanijeti gubici i on je, ozlojeđen, nastavio sutradan da artiljerijskim granatama i bombama iz aviona zasipa položaje Prve krajiške brigade, naročito njenog Trećeg bataljona. Na Drugu četinu pomenutog bataljona, na položaju u Šljivnu, sručio se pravi artiljerijski uragan. Komandir čete Đuro Trikić, videći da granate preoravaju posjednutu liniju, doviknuo je borcima da pogureni trče u uvalu ispod brijega, nešto dalje od domašaja granata i zvižduka gelera. Drugi i Treći vod srećno su stigli u prirodne zaklone, ali Prvi, raspoređen iznad pošumljenog vrha, nije umakao bez žrtava. Komandir voda Đuro Marić, hrabar i umešan rukovodilac, druželjubiv i pravičan, bio je teško ranjen i nešto kasnije izdahnuo je na rukama drugova.

U jutarnjim časovima, 11. septembra, započela je iznova žestoka borba. Položaje Prve krajiške u rejonu Klisine, Lunjevca i Busije, i Druge proleterske brigade kod Krnjina i Bojanića visa, nadletali su neprijateljski avioni žestoko ih bombardujući i mitraljirajući. Bombardovanju iz vazduha se pridružila dobro proračunata paljba artiljerijskih oruđa. Potom je uslijedilo nastupanje jedinica njemačke borbene grupe »Vedel«, podržavane i vatrom jedne čete tenkova.

Bataljoni Druge proleterske pružili su snažan otpor na Bojanića visu i Krnjinu, ali su ipak bili primorani da odstupe, zajedno s Manjačkom partizanskom četom, prema Peratovici i Gradini.

Žestok pritisak je izvršen i na Treći bataljon Prve krajiške, u širem rejonu Busije, koji nije odolio nadmoćnijem neprijatelju. Protivnik je želio da se što prije domogne dominantnog visa Lunjevca, ali je dočekan snažnom vatrom boraca Prvog bataljona i zadržan na dostignutoj liniji. U cjelini, situacija nije bila povoljna i moglo se nazrijeti da protivnik na svaki način namjerava da se domogne vrhova Manjače, da bi otvorio prolaz u Mrkonjić-Grad. Istog dana štabovi Prve krajiške i Druge proleterske birgade razmotrili su nastalo stanje i zaključili da se već naredne noći pređe u protivnapad...

Prvi i Treći bataljon prve krajiške, koristeći mrak, 11. i 12. septembra, napali su udružene neprijatelje u Busiji, Dobrnji i Kadinoj Vodi. Oštra borba je trajala skoro cijelu noć. Borci su uskakali u neprijateljske rovove i svežnjeve bombi bacali pod gusjenice tenkova. Najteže je išlo kod Kadine Vode, koja je bila dobro utvrđena i branjena. Ponekad je dolazilo do pravog bombaškog dvoboja i borbe prsa u prsa. Neprijateljski vojnici su, najposlije, protivjurišem primorali borce Prvog bataljona da ustuknu na polazne položaje. Borci Trećeg bataljona, s komandantom Borkom Arsenićem i političkim komesarom Jusufom Imamovićem, dobro su se pripremili da neopaženi priđu rovovima i vatrenim gnijezdima u Busijama. U tome je prednjačio Bogdan Vukša, komandir Prve čete, koji je zatražio od boraca da ništa suviše ne nose u napad, ništa što bi moglo zveckati i otkriti njihovo prisustvo ispred grudobrana neprijateljskih rovova i mitraljeskih gnijezda. Čak je predložio da se svi izuju i bosonogi jurišaju. Dobra priprema nije prošla i bez zavidnih rezultata. Komandir Vukša je napisao o podvigu svoje čete i ovo:

»Išao sam na čelu čete, a za mnom ostali borci. Cijela četa je došla do rovova a daje neprijatelj nije opazio. Tek kada smo poskakali u rovove i kada je nastao krkljanac, neprijatelj je video o čemu se radi«.

Slično su postupale i ostale čete i neprijatelj nije prošao bez gubitaka u ljudstvu i u ratnom materijalu. Naročito teški gubici su nanijeti 2. bojni 5. domobranske (petrinjske) brigade. Neprocijenjivu vrijednost je predstavljala topografska karta-zaplijenili su je borci Prve čete - u kojoj je bilo ucrtano šta namjerava njemačka borbena grupa »Vedel«. Komandant bataljona Arsenić odmah je uvidio šta pomenuta karta znači u otkrivanju napadačevih namjera i dostavio ju je Štabu brigade. Tako su Milinko Kušić, Vojo Todorović, Mlado Marin i njihovi najbliži saradnici saznali da će najjače neprijateljske jedinice nastaviti napad s ciljem da izbiju na dominantni vis - Veliku gredu - na Manjači i u Marcete, uz istovremeno nastupanje jedinica iz Kadine Vode i Klisine.

O namjerama protivnika obaviješten je Štab Druge proleterske brigade i zajednički dogovoreno da se glavnini neprijateljskih snaga, koje su očekivane od Krupe na Vrbasu, Čubrilovića i Krnina suprotstave dva bataljona proletera i Treći bataljon Prve krajiške udarne brigade. Njihov se položaj protezao od Vrbasa preko Busije do Lunjevca na Manjači. Na sjeverozapadnim padinama Manjače, u selu Stričićima, u zaseocima Kojadinovićima, Lusićima i Pajićima, položaje su držali Prvi i Drugi bataljon Prve krajiške, do njih bataljon »Soko,« a zapadno od drumca za Sitnicu, Prvi i Drugi bataljon Druge krajiške udarne brigade.

NEOČEKIVANI PREOKRETI

Zatišje, 12. septembra, značilo je izvjestan predah za neprijateljske jedinice kako bi odmorili i sređenije pošle u novi napad. Narednog dana, poslije sunčevog izlaska, oglasila se njihova artiljerija i granate su zasipale položaje bataljona Prve krajiške udarne i Druge proleterske brigade. Usljedilo je i bombardovanje iz vazduha. Bjeljugave bulke dima od granata i bombi širile su se i lebdjele duž borbene linije Krajišnika i proletera. Zahvaljujući dobrom maskiranju i zaklonima, granate i avionske bombe nisu nanijele borcima gotovo nikakve gubitke. Jedino su pomogle glavnini njemačko-domobranskih i četničkih jedinica da brže napreduju u nadi da će dospjeti na dominantne visove na Manjači, produžiti komunikacijama za Ključ i Mrkonjić-Grad.

Komandant Trećeg bataljona Borko Arsenić, ne skidajući dvogled s očiju, brzo je zapazio da nadmoćne neprijateljske jedinice, čak dosta smjelo, prilaze vatrenoj liniji i da ih, bez obzira na to što se dokučilo šta namjeravaju, neće biti lako zadržati. Komandirima četa Bogdanu Vukšiću i Đuri Trikiću odmah je naredio da borci otvore snažnu vatru i prorjeđuju redove protivnika. Neustrašivi vodnik Branko Surla, čuvši komandantovu poruku, pronicljivo gledajući je primijetio da u četi nema toliko metaka, taman da ne bude promašaja, da bi se mogla zadržati prava lavina vojnika u zelenkastim uniformama i sa šljemovima na glavi.

- Sređivaćemo ih ... koliko se mogne... - zarekao se Surla glasno i obišao borce svoga voda, zalegle iza napunjenog oružja, da ih hrabri.

Neprijateljski vojnici nisu štedjeli municiju. Hiljade kuršuma zviždalo je iznad glava boraca Trećeg bataljona. Eksplodirale su i minobacačke granate. I avioni su dolijetali da mitraljiraju... Na siloviti napad odgovoreno je istom mjerom. Zamjenik komandanta brigade Vojo Todorović se našao na najugroženijem sektoru, na položaju Trećeg bataljona, pratio razvoj borbe i pomagao u organizovanju odbrane. U prvi mah se činilo da neprijateljski vojnici, iako brojno nadmoćni neće ostvariti ono što su naumili...

Lijevo od borbenog rasporeda Trećeg bataljona, u rejonu Lunjevca, neprijatelja su sačekivali i odbijali borci Prvog bataljona. Puškomitraljesci su imali pune ruke posla, a bombaši držali pripremljene bombe spremni da zadrže natele tenkova i oklopnih vozila. Iako je teren od Kadine Vode bio teško prohodan, nije se zaboravljalo na to da tenkovi mogu prirediti iznenađenje.

Na desnom krilu Trećeg bataljona, počevši od Busije do Vrbasa, proleter i Druge proleterske odolijevali su kombinovanim udarima neprijateljskih pješadijskih jedinica, artiljerije i aviona. Artiljerijskoj vatri i bombardovanju suprotstavljeno je lukavstvo i dovrtljivost. S položaja su povučene jedinice, a ostavljeni najsrčaniji puškomitraljesci da izvjesno vrijeme tuku i zadržavaju protivnika. Tako se dogodilo da su artiljerijske granate i bombe iz aviona grominjale duž napuštene vatrene linije.

U jeku borbe, na prilično širokom frontu, dogodilo se nešto neugodno i neočekivano. Neprijateljski vojnici su otkrili nebranjeni pošumljeni prostor u borbenom rasporedu između Trećeg bataljona Prve krajiške i Četvrtog bataljona Druge proleterske brigade na padinama Manjače i tuda pohitali u njihovu pozadinu. Primjećeni su tek u času kada su već stigli blizu komandnog mjesta Štaba Trećeg bataljona. Izazvali su priličnu pometnju. Komandant bataljona Borko Arsenić i zamjenik komandanta brigade Vojo Todorović nisu izgubili prisebnost - kurire i pratiocce su pripremili da odolijevaju napadu i izmiču iz vatrenog polubruča. Neprijateljski vojnici su žestoko kidisali u želji da nekog borca uhvate živog i od njega iznude podatke. Sustigli su Danicu Ševu, sanitetskog referenta i malog Mrđu, pratioca zamjenika komandanta brigade, odmah ih odveli dalje od vatrenog položaja i počeli ispitivati. Na svako pitanje šta znaju o brojnom stanju i naoružanju svoje jedinice, oboje su odgovarali da ne znaju ništa. Razbješneli oficir je prijetio da će ih strijeljati ako ne progovore, ali ni to nije pomoglo...

Primijetivši da im neprijatelj zalazi za leđa, da im može presjeći odstupnicu, borci Trećeg bataljona su užurbano i dosta neorganizovano uzimali da pronađu i posjednu pogodniji položaj. A to nije išlo lako i mnogi su se s mukom morali izvlačiti iz okruženja, komandant bataljona je preduzimao mjere da uspostavi vezu s komandirima četa kako bi im odredio nove zadatke - da zatvore prilaze Velikoj gredi, ali u tome nije sasvim uspio. Tek uveče, kada se mrak rasprostao nad visovima i dubodolinama Manjače, kod dominantnog vrha Velike grede našlo se stotinjak boraca na čijim se licima moglo otkriti da su preživjeli prilične neugodnosti.

Vojo Todorović, Borko Arsenić, Jusuf Imamović i Drago Đukić su procijenili da će neprijatelj, poslije kraćeg noćnog predaha, ujutru krenuti u napad da se dočepa Velike grede i time praktički ovlada Manjačom. Svi su se pitali kako odoljeti nadmoći protivnika, pogotovu kada su obaviješteni da su ranije položaje, među kojima i na izgled neosvojivi Lunjevac, napustili borci Treće čete Prvog bataljona, a Stričić i okolinu, borci Prvog i Drugog bataljona Prve krajiške. Nedoumicu je prekratio Vojo Todorović, koji je, gledajući komandanta Arsenića, odlučno rekao:

Ovdje ćemo neprijatelja ujutro dočekati i tući. Najžešće će ovamo kidisati...

- Pripremićemo se dobro - prihvatio je Arsenić, i dodao:

- Svakog časa, evo, pristižu i ostali borci. Mislim da su gotovo svi izbjegli neprijateljske zamke, da će pristići prije zore. Čete ću rasporediti da se odupru...

Komandant Arsenić je izabrao najpogodniji teren za odbranu i prelaz u protivnapad. Svi su se saglasili da boljeg izbora nema i da su puškomitraljesci zauzeli najpogodnije mjesto za otvaranje vatre i prorjeđivanje neprijateljevog streljačkog stroja.

Noću je uspostavljena veza sa susjednim bataljonima i usaglašen plan sadejstva. Iako iscrpljeni u prethodnim višerasovnim okršajima, u veoma otežanim i nepovoljnim uslovima, borcima je ostalo samo sat ili dva da se okrijepe snom i raspoloženi dočekaju neprijatelja.

Ujutru se saznalo da su neprijateljske jedinice prethodnog dana napredovale oko pet kilometara i da se neće zadovoljiti dostignutom linijom. Jedino se moglo pretpostavljati kojim će pravcem najžešće nasrnuti, te da li će ostati pasivne ispred položaja bataljona Druge krajiške udarne brigade, kod Grčke gradine, Kočića glavice i duž drumova za Sitnicu. Dalo se naslutiti da protivnik namjera da najprije zagospodari dominantnim visovima Manjače kako bi obezbijedio lijevi bok kolonama koje krenu drumom od Kadine Vode za Bunareve i Sitnicu. Pretpostavke su se samo donekle obistinile. Komandant njemačke borbenog grupe »Vedel« je shvatio da se čeonim udarom na položaje bataljona Prve krajiške udarne brigade neće mnogo postići, da istovremeno treba pribjeći obuhvatnom manevru i zaći za leđa Krajišnicima i proleterima Druge proleterske brigade. Krajnji cilj je bio: da se opkole bataljoni Prve krajiške i Druge proleterske brigade i pojačnim napadom poraze. U trenutku donošenja takve odluke, njemačke, domobranske i četničke jedinice su spremne čekale znak da krenu u napad.

U obuhvatni napad, iz rejonu Stričića, pošao je 3. bataljon 721. nemačkog puka, uz podršku tenkova i aviona. Nijemci su, zapravo, namjeravali preko Lokvara i Sladojevića u Surjan, čime bi opkolili bataljone Prve krajiške udarne i Druge proleterske brigade.

U 7 časova, 14. septembra, borba je dobila u žestini. Nijemci, četnici i domobrani su pošli da ostvare zamisao komandanta njemačke borbenog grupe »Vedel« i smjelo su nastupali da se domognu dominantnih manjačkih visova. Njihovo nastupanje podržavali su avioni, tenkovi i artiljerija. Dok su bombe i granate sručivane na položaje bataljona Prve krajiške i Druge proleterske brigade, tenkovi su im već zalazili za leđa... U početku je izgledalo da će neprijatelj ostvariti ono što želi.

Bataljon domobrana, poslije olakog nastupanja kroz pošumljene predjele, dočekan je žestokom vatrom boraca Trećeg bataljona Prve krajiške na Velikoj gredi, najvišem vrhu Manjače, ali nije ustuknuo. Naprotiv, silovito je krenuo da ovlada dominantnim visom kako bi time olakšao nastupanje jedinicama koje su napadale Prvi i Drugi bataljon na položajima na Malom vrhu, Bataruši i Kiku. O tome zamjenik komandanta Trećeg bataljona piše:

»Neprijatelj se uklinuo u odbranu bataljona. Smjenjivali su se napadi i protivnapadi, a položaji na Velikoj gredi prelazili su iz ruke u ruku. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, ali je uspio da održi položaje najednom dijelu Velike grede...«

U popodnevnim časovima učestana artiljerijska vatra koncentrisana je tako da granate preoru položaje Trećeg bataljona. Na samom grebenu, na njegovim padinama, razlijegla se nesnosna grmljavina, nicali su brojni krateri i lomila se ogromna stabla. U prvi mah je izgledalo da niko živ neće ostati. Borci su se pripijali uz zemlju, skrivali u njena ulegnuća, znajući da uzmaca nema, da poslije eksplozije moraju sačekati i izdržati juriše protivnika. Kad je artiljerijska vatra prenijeta dalje, domobrani 2. bojne 5. domobranske (petrinjske) brigade ustali su iz zaklona i, tukući iz pušaka i puškomitrljeza, potrčali na Veliku gredu. Na njih je osuta paljba, ali nisu sasvim zastali i ustuknuli. Neki su, čak, iskoristivši prethodno artiljerijsko bombardovanje, uspjeli se ukliniti u borbeni raspored Trećeg bataljona. Protivnapadom su ipak odbijeni, pa je njihova artiljerija stala ponovo grominjati i žešće nego ranije zasula Veliku Gredu. Doletjeli su i avioni da bombama uzdrmaju zapaljena uzvišenja. U kritičnom času neko se prisjetio da svjetleće rakete ispaljuje prema neprijateljevom borbenom rasporedu. Artiljerici

i minobacačije su zbunjene zasuli granatama sopstveni streljački stroj. Domobrani su unezvjereno počeli uzmicati ne znajući šta ih je snašlo. U pravi čas komandant bataljona Arsenić, komandiri četa Bogdan Vukša i Đuro Trikić povelili su borcu da silovitim jurišem prorjeđuju i progone protivnika. Neprijateljski vojnici su padali, neki bacali oružje i dizali ruke uvis. Pojedinci su iskoristili pošumljeni teren i trkom uzimali u Lokvare da bi ih zaštitili njihovi tenkovi. Milan Vještica, Čuđa Đumić, Nikola Kelečević i drugi sustizali su neprijateljske vojnike, udarcima kundaka ih primoravali da preplašeni zastanu i shvate da neće umaći. U jeku najžešćeg obračuna dogodilo se i nešto prijatno: Danica Ševo i kurir Mrda, ranije zarobljeni od neprijatelja, živi i zdravi su nađeni među zbunjenim i zaplašenim neprijateljskim vojnicima i odmah se priključili borcima Prve čete. Na pitanje komandira Bogdana Vukše kako su sačuvali glave, Danica je objasnila da su ih spasili domobrani Branko Kuna i Rudi Turčinović koji su izrazili želju da stupe u partizanske redove.

Neprijateljski vojnici su gonjeni i tučeni dok nisu potpuno savladani. Tek tada se mogao sagledati učinak boraca Trećeg bataljona - da su potpuno uništili 2. bojnu 5. domobranske (petrinjske) brigade, koja je imala oko 100 ranjenih i poginulih i 109 zarobljenih vojnika. Zadobijen je i znatan ratni plijen: 130 pušaka, 9 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, tovari municije i ratne opreme.

U dramatičnoj bici palo je 5 boraca Prve krajiške, a 5 ih je ranjeno.

Porazom na Velikoj gredi propala je neprijateljeva zamisao da opkoli i uništi partizanske jedinice na južnim prilazima Manjače. Komandantu njemačke borbene grupe »Vedel« nije preostalo ništa drugo nego da preostale snage pregrupiše, rasporedi na nove položaje i pokuša da obnovi napade. U tome, vjerovatno, ne bi imao nikakvog uspjeha da su borci Prve krajiške i Druge proleterske brigade i jedinice koje su im sadejstvovala preduzeli energičnije gonjenje. Kada je to izostalo, osim kraće borbe kod Prepljetnjaka, u kojoj su borci Prve krajiške nanijeli gubitke četnicima i domobranima, obostrano su utvrđivani položaji i vršeni manji prepadi. Na tome se, ipak, nije moglo ostati. Komandant Drugog bataljona Prve krajiške Dragutin Stanić nije se mogao pomiriti tim da domobrani 1. bojne 5. domobranske brigade neometani utvrđuju položaje na Prepljetnjaku, na brdu u sredini Manjače. S komandirima četa je razradio plan uzemiravanja neprijatelja. Borba se razvijala povoljnije nego što se očekivalo. Već u prvom napadu savladane su neke otporne tačke i jedna satnija domobrana bila je opkoljena. Na poziv da se predaju, domobrani su odložili oružje i digli ruke uvis. Mnogi su cvokotali od straha i ponavljali da su mobilisani. Njihovo oružje i oprema su stavljeni u zaprežna kola i pripremani za izvlačenje. U tome času dogodilo se nešto slično kao na Piskavici, istina, u manjoj razmjeri - pristiglo je neprijateljsko pojačanje, te borci Drugog bataljona nisu stigli da izvedu zarobljenike i izvuku ratni plijen. Komandiri su brinuli da se izbjegnu žrtve, borcima su naredili da se obazrivo i hitno izvuku na polazne položaje. U tom se potpuno uspjelo, gotovo bez ikakvih gubitaka u ljudstvu i ratnom materijalu.

Procjenjujući daje neprijatelj u minulim višednevnim borbama znatno oslabljen, Operativni štab za Bosansku krajinu je uputio Prvu, Drugu i Treću krajišku, zatim Drugu proletersku, Treću sandžačku, Četvrtu crnogorsku brigadu, jedinice Trećeg i Šestog krajiškog partizanskog odreda da krenu u napad i protivnika odbace u Banjaluku. Napad nije sasvim tekao prema zamišljenom planu, ali su bataljoni Prve krajiške iskoristili nedovoljno obezbjeđivane međuprostore u neprijateljskoj odbrani kod Prepljetnjaka i zašli u njenu pozadinu. Žestok sudar se dogodio zapadno od Prepljetnjaka. U tome okršaju istakli su se puškomitraljesci Prve krajiške brigade, minobacačije i bombaši. Uvidjevši da može doživjeti i veće neugodnosti, neprijatelj je uveo u borbu sopstvenu rezervu i time spriječio dalje nastupanje Prve krajiške udarne brigade.

Komandanta 714. njemačke divizije naročito je zabrinula pojava Treće krajiške kod Bronzanog Majdana, odakle je lako mogla presjeći odstupnicu njemačkim, domobranskim, ustaškim i četničkim jedinicama iz rejonu Manjače. Ne oklijevajući ni časa naredio je da jedinice, pod njegovom komandom, napuste Manjaču i posjednu nove položaje na Bojanića visu, Krninu i Kalanskoj planini, bliže Banjaluci. Time su praktički bile završene skoro jednomjesečne borbe u rejonu Manjače i stvoreni uslovi za bezbjedniji napad partizanskih jedinica na garnizon Jajce, napad u kome će učestvovati i borci Prve krajiške udarne birgade.

OSVAJANJE JAJCA

Grad na Plivi i Vrbasu, sa dominantnom srednjovjekovnom tvrđavom, obezbjeđivalo je više od 1.300 neprijateljskih vojnika, raspoređenih u tri pojasa spoljne odbrane sa stotinom bunkera. Pored toga, pojedine zgrade u samom gradu bile su preuređene u teško osvojiva uporišta, na primjer, žandarmerijska stanica, osnovna škola, hotel, željeznička stanica, zgrada sreskog načelstva i druge. Partizanski obavještajci u saradnji s ilegalcima u Jajcu, prikupljali su podatke o brojnom stanju, naoružanju i raspoloženju za borbu neprijateljskih vojnika i oficira. Podaci su svestrano korišćeni u pripremi napada na grad i u odabiranju pravca udara. Pouzdano se znalo da će Jajce braniti 17. ustaška bojna, 2. bojna 9. domobranske pukovnije, 50 folksdojčera, 100 ustaških milicajaca, 85 oružnika i 19. domobranska satnija. Grad je najbolje bio obezbijeđen sa sjeverne i zapadne strane, kod Čusine, Šenika, Zjaja, Carevog polja, Katine i Pruda. Na Katinama su bile i dvije haubice, dobro čuvane i uvijek spremne za dejstvo, a nešto dalje protivtenkovski top, dva minobacača i dva oklopna automobila. Ispred bunkera i rovova, vojnici su postavili prepreke od bodljikave žice.

Polazeći od mnoštva podataka o neprijatelju a želeći da čuju mišljenja komandanata i političkih komesara brigada određenih da učestvuju u napadu na Jajce i okolinu, članovi Operativnog štaba za Bosansku krajinu, s komandantom Kostom Nadom, održali su sastanak u Mrkonjić-Gradu. Tom prilikom komandanti i politički komesari Prve i Druge krajiške udarne, Druge proleterske i Četvrte crnogorske brigade i Trećeg krajiškog partizanskog odreda pažljivo su saslušali obrazloženje napada i potom učestvovali u diskusiji. Iz rasprave je proisteklo daje neprijateljski garnizon najbolje napasti sa svih strana, bez obzira na izvjesne teškoće, da bi se njegova posada primorala na kapitulaciju. Za složeni borbeni pothvat predviđene su tri udarne grupe brigada i njima pridatih jedinica. Prvu udarnu grupu sačinjavali su Prva i Druga krajiška udarna brigada, dvije čete Udnog bataljona Trećeg krajiškog partizanskog odreda i Dobrovoljački bataljon. Za komandanta pomenute udarne grupe imenovan je Milinko Kušić, komandant Prve krajiške udarne brigade. On se pobrinuo za to da se borci i rukovodioci detaljno upoznaju s narednim zadacima i pravcima nastupanja. Bataljoni Prve krajiške, sa zamjenikom komandanta brigade Vojom Todorovićem, dobili su naređenje da nastupaju između Plive i Zjaja, da osvoje rovove i haubice kod Katina, zatim željezničku stanicu i druga uporišta i napreduju u centar grada. Druga krajiška udarna brigada će nastupati između lijeve obale Vrbasa i Zjaja, lijevo od borbenog rasporeda Prve krajiške udarne, te uništiti protivnika u Prudima, Šaniku i Barevu. Njoj je pridat Dobrovoljački bataljon Trećeg krajiškog partizanskog odreda.

Druga udarna grupa bila je sastavljena od Druge proleterske brigade i Prvog bataljona Trećeg krajiškog partizanskog odreda. Ona je imala zadatak da osvoji dominantno uzvišenje u Cusinu, hidrocentralu, fabriku i u gradu ostvari sadejstvo s Prvom krajiškom udarnom brigadom.

U Trećoj udaranoj grupi nalazila se Četvrta crnogorska udarna brigada i Omladinska četa Prvog bataljona Trećeg krajiškog partizanskog odreda. Njen je zadatak bio da presiječe komunikacije između Jajca, Donjeg Vakufa i Travnika.

Poslije svestranog izviđanja neprijateljskih položaja, vojnih i političkih priprema, objašnjenja značaja odluke vrhovnog komandanta druga Tita da se neprijatelj potuče u garnizonu u međuriječju Plive i Vrbasa, uslijedili su pokreti brigada i njima pridatih jedinica na polazne položaje za napad na žilavog protivnika. Pokreti brigadnih kolona, zahvaljujući najprije saradnji četnika, ustaša i Nijemaca, nisu ostali neprimijećeni. Već 22. septembra, dva dana prije otpočinjanja napada, četnički komandant Uroš Drenović poslao je poruku u Jajce da će uslijediti napad, da su sa Manjače, osim manjih jedinica, ostavljenih da zatvaraju pravac od Banjaluke, krenule Prva i Druga krajiška i Druga proleterska brigada. O pokretu partizanskih jedinica prema Jajcu izvještavali su i domobranci iz uporišta na isturenim položajima. Zbog svega toga je posada garnizona u Jajcu, s poznatim zločincem Ratajem, preduzela najveće mjere pripravnosti i spremna očekivala napad. Interesantno je da su neprijateljski oficiri bili čvrsto uvjereni u to da će odoljeti napadu, polazeći od toga daje borbeno raspoloženje vojnika dobro, daje odbrambeni sistem odlično utvrđen, daje grad opasan visokim zidom, a gradska tvrđava pogodna da odbije svaki napad, praktički nerazrušiva i u slučaju žestoke artiljerijske kanonade.

KROZ TRI VATRENA OBRUČA

Komandant Prve krajiške udarne brigade Milinko Kušić, politički komesar Mladen Marin, zamjenik komandanta Vojo Todorović i zamjenik političkog komesara Milosav Milosavljević, u saradnji s komandantima i političkim komesarima bataljona i njihovim zamjenicima, detaljno su razradili plan rasporeda i nastupanja jedinica. Prvi bataljon, s komandantom Stevan Raušom, bio je u središtu borbenog poretka brigade i krenuo je duž komunikacije koja od Jezera vodi u Jajce. Drugi bataljon, pod komandom Dragutina Stanića, nalazio se na lijevom krilu, uspostavio vezu s jedinicama Druge krajiške brigade i približavao se prvoj neprijateljevoj borbenoj liniji. Treći bataljon, s komandantom Borkom Arsenićem, nastupao je na desnom krilu između Plive i komunikacije Jezero - Jajce, s ciljem da osvoji spoljna uporišta, napadne neprijateljska artiljerijska oruđa i produži u gradsku tvrđavu.

Učinjeno je i nešto svojstveno krajiškim udarnicima: Prva četa Trećeg bataljona, sa komandiranjem Bogdanom Buksom, brižljivo je pripremljena i upućena da se kroz tri obruča prokrade u grad, učutka neprijateljsku artiljeriju, stvori pometnju i tukući iznutra olakša jedinicama koje napadaju spolja. Vukša je odabrao najbolji pravac, međuprostor između ustaških i domobranskih položaja kod Katine, borbe upozorio da nečujno koračaju, a prema potrebi, kreću i četvoronoške.

O prolazu kroz odbrambene položaje protivnika, komandir Vukša je napisao i ovo:

»Na putu do grada bila su tri obruča neprijateljske odbrane. Na prvom obruču, gdje je bunker bio uz sam put, naišao sam, stupajući na čelu čete, na neprijateljskog stražara. Prišao sam nu tako blizu da me je opazio, ali tek na 5-6 metara, i zbunio ga da nije imao vremena da viče, a kamoli da puca. Tako je taj stražar bez riječi zarobljen.

Drugi obruč bili su rovovi prema kojima smo nastupali još opreznije. Ali kada smo im prišli i kada su borci poskakali u njih, umjesto neprijateljskih vojnika našli smo samo opremu, a vojska je negdje bila otišla. Zašto je ostavila opremu (čebad) ne znam, jer ne mogu pretpostaviti da su znali za naš napad. Na

trećem obruču neprijatelj nas je oprezno počeo tući s boka. Naši borci ni tada nisu pucali. Na neprijateljsku vatru ničim nisu odgovarali. Tako je četa stigla do četvrtog uporišta pred školom i likvidirala ga, a zatim je izvršila juriš na artiljerijske položaje gdje su se nalazila tri topa. Zauzeli smo topove, ali je oko sto ustaša, sa blindiranim kolima izvršilo protivnapad i vratilo topove».

U trenucima dok je Vukšina četa vodila svoju specifičnu borbu, uveliko je tutnjao napad, 24. septembra prije ponoći, na spoljna neprijateljska utvrđenja koja se nisu dala osvojiti. Istovremeno su partizanski topovi povremeno tukli neprijateljska utvrđenja u gradu. U eksplozije granata se ulijevao u tutanj ručnih bombi kojima su bombaši Prve krajiške zasipali bunkere i rovove, dok su puškomitraljesci nastojali da rafalima prokrče prolaze u grad. Najteže je išlo kod Carevog polja, na ravničastom zemljištu, odakle se, zbog ubitačne neprijateljske vatre, nije moglo ni naprijed ni nazad. Neko vrijeme reflektori su osvjetljavali teren, neprijateljskim vojnicima pomagali da preciznije nišane, a borce Prve krajiške zasljepljivali da čestito ne vide mušice oružja. A kada je zagrmjelo na položaju jedinica Četvrte crnogorske udarne brigade, koje su branile pravac od Bugojna, svjetlost reflektora se prenijela na tu stranu. Trenutna pogodnost je iskorišćena za to da borci, neposredno predvođeni od desetara, vodnika, komandira, političkih komesara, čak i komandanata bataljona, žešće napadaju vatrene osi-njake i bodljikave prepreke. Neki bunkereri su za tren pretvoreni u buktinju od eksplozija bombi Krajišnika, a nekim se nije moglo prići nadohvat ručnih bombi i vješto su zaobilazeni. U streljačkom stroju se našao protivtenkovski top da paljbom razbija betonska utvrđenja i pomaže u približavanju gradu. U kritičnim trenucima, a i prilikom neutralisanja pojedinih vatrenih tačaka, uzvikivane su riječi bodrenja, oduševljenja, a najčešće ono poznato i omiljeno: »Nagari! Razbucaj! Udri, Krajino, rodilo ti žito ...«

Najjače utvrđeni i branjeni spoljni pojasevi neprijateljske odbrane postepeno su kidani, ali to nije prolazilo bez žrtava. One, istina, nisu bile osjetne, ali je svaki značajniji prodor u dubinu odbrane značio i prolivanje krvi. U žestokim okršajima smrtno su ranjeni Radovan Milošević, Mile Nedimović, Mile Tevanović, Dušan Banjac i drugi. Neznatno prorjeđivanje streljačkog stroja boraca Prve krajiške nije omelo njihovo postupno i smišljeno nastupanje. Olakšanje je uslijedilo kada su proletereri zauzeli Cušinu i silazili u grad. Želeći da borbeni učinak bude što veći, Stab brigade je komandantima bataljona poručio da se ne smije zaostajati za proleterima, da se mora prodrijeti u sjeverozapadni dio grada, pod samu tvrđavu, sablasnu u noći, i povremeno užarenu od eksplozija i svjetlećih raketa.

Opet je zagrmjelo iz svih raspoloživih oružja, plameni obruč se uvijao i smanjivao. Borci Prve krajiške nisu znali za umor i žešće su navaljivali. Na njihovom lijevom krilu Prvi bataljon Druge krajiške udarne brigade neprekidno je jurišao na bunkere i utvrđenja kod Zjaja, ali nije mogao naprijed. Drugi bataljon je imao više uspjeha, zauzeo je most na Vrbasu, niže grada, a jedna četa se našla među gradskim kućama i plamenom označila dokle je stigla.

Posije ponoći, 25. septembra, na Vukšinu četu, u busijama u gradu nasrnula su oklopna kola i ustaše da je potisnu. Napad je odbijen izuzetnom hrabrošću i umijećem boraca. A onda su već počele nalijetati grupe neprijateljskih vojnika potjeranih se spoljnih linija odbrane. O tim trenucima Vukša je zapisao:

»Tako su neprijateljski vojnici, potisnuti, nalijetali na našu četu, a ona ih zarobljavala i zatvarala u podrum škole koju smo već bili zauzeli. U toj akciji četa je zarobila preko 100 neprijateljskih vojnika. Gubitak je imala: 2 mrtva i 5-6 ranjenih. U ovoj akciji bilo je takvih slučajeva da su se borci za vratove hvatali s neprijateljskim vojnicima. Tako je naišao jedan ustaša, krupan i dobro razvijen, na borca Nikolu Stupara, naravno bježeći sa položaja u grad. Kada je Stupar povikao: »Stoj!« - ustaša je skočio na njega, srušio ga na zemlju i počeo davati.

Stupar je iz sveg grla vikao: »Vukša, udavi me ustaša!« Ja sam pritrčao i ustašu ubio iz blizine».

Blížila se zora. Juriši boraca Prve krajiške brigade nisu slabili. Ustaše, domobrani i folksdojčeri su potiskivani u dubinu grada. Oni su se nadali da će odoljeti ako se domognu neprobojnih bedema gradske tvrđave i najtvrdih zgrada, odakle je, inače, i dotad neprestano otvarana uraganska vatra. Uzvrćano im je istom njerom, posebno iz minobacača i protivtenkovskih topova. Zidovi su pucali od eksplozija granata, rušili se, a prašina i barutni dim pokrivali ulice. Neprijatelj je izgubio minobacače na spoljnim linijama odbrane, a posada dvije haubice bila je dijelom likvidirana i rastjerana vatrom oružja boraca Prvog i Trećeg bataljona. Haubice su, zapravo, ostale između dvije vatre i niko im se nije mogao približiti. Jakom vatrom iz tvrđave, neprijateljski vojnici nisu dopuštali Krajišnjicima da se domognu teških oruđa, a oni, opet, nisu protivniku dali da izgubljeno povрати. Štitove oruđa su pogadale desetine zrna, varnićeci u prohladnom praskozorju. Na kraju je komandir neprijateljske baterije izletio iz obližnje zgrade i sumanuto jurio da se domogne haubica kako bi granatama, iz neposredne blizine, zasuo položaje boraca Prve krajiške udarne brigade. Sasjećen je rafalom puškomitraljeza i teturajući se srušio. Teško ranjen, nije imao drugog izbora nego da se ubije ručnom bombom.

Ustaše, folksdojčeri i domobrani počeli su uviđati da im je svanuo crni dan, ali su pokušavali da se pregrupišu da srede prorijeđene redove i izvedu protivnapad. Nadu polazu u oklopna kola koja su uputili komunikacijom od Jajca za Jezero, kroz spoj borbenog rasporeda Prvog i Trećeg bataljona Prve krajiške. Za oklopnim vozilom pohrlile su grupe neprijateljskih vojnika neprekidno otvarajući vatru. Bilo je to prilično iznenađenje u času kad se očekivalo da će protivnik ubrzo biti savladan. Manje neprijateljeve snage preduzele su protivnapad i na spoju između Prve i Druge krajiške udarne brigade.

Najkritičnije je ipak bilo na položaju Prve čete Prvog bataljona i Druge čete Trećeg bataljona. Uprkos ispoljenoj hrabrosti, borcima pomenutih četa nije pošlo za rukom da zadrže i odbiju oklopno vozilo. Protivtenkovski topovi bili su daleko, u okršajima u samome gradu a puškomitraljeska i puščana zrna nisu mogla probiti čelični oklop. Donijeta je odluka da se izdrži i najteže, da se ne pusti pritisku i da se udari u neprijateljjev desni bok. U protivnapad je upućena Druga četa Prvog bataljona da bi onemogućila neprijatelju uklinjavanje i napredovanje u željenom pravcu. Komandir Prve čete Mikan Gajić, s grupom najsrčanijih boraca, zaklonio se iza ugla jedne zgrade i vrebao priliku da se oklopna kola zaustave zapaljivim benzinskim flašama i ručnim bombama. Oklopno vozilo je oštećeno, ali je smrtno pogođen i hrabri komandir čete. I ostale čete su preuzele inicijativu i sprećavale protivnapad neprijatelja.

S dostignutih linija u gradu odbijeni su i proleter i Druge proleterske brigade na Čusinu. Neprijatelj je ovladao fabrikom hlora, željezničkom stanicom i drugim objektima, ali ne zadugo. Proleter i su prešli u protivnapad u isto vrijeme kada i Krajišnjici i zauzeli dio grada između desne obale Plive i Vrbasa.

Borci Prve krajiške, uz ogromne napore, ponovo su se našli ispod zidina gradske tvrđave i nadomak haubica. Komandant Trećeg bataljona Borko Arsenić i politički komesar Jusuf Imamović su zatražili da se artiljerijska oruđa osvoje jurišem. Vod boraca, štićenih paljbom iz stotina pušaka i više puškomitraljeza, na kraju je zaplijenio haubice.

U prijedpodnevnim časovima zapovjednik neprijateljskog garnizona je naredio potčinjenim da se bore do posljednjeg, daha, ističući da stiže pomoć iz Donjeg Vakufa i Travnika. Taj pravac, međutim, uspješno su obezbjeđivali borci Četvrtе crnogorske udarne brigade, koji su uzgred i likivirali nekoliko uporišta.

Dolijetali su i neprijateljski avioni i bombardovali predjele Čusine, ali proleter i nisu imali nikakvih gubitaka.

U podne su partizanski topovi i minobacači žešće bombardovali tvrđavu i otporne tačke u gradu. U redovima neprijatelja pojavila se demoralizacija, o čemu svjedoči i dio izvještaja ustaškog podžupana:

»U tvrđavi je izginulo jako mnogo naše vojske, a tukli su je tako da se iz tvrđave čak nijesu mogli iznositi mrtvi i ranjeni. Zatim su počeli tući centar grada, tj. onaj dio koji se nalazio u našim rukama. Njihovo gađanje bilo je upravo precizno. Gađali su i pogodili Županiju, Grand hotel, ravnateljstvo, redarstvo, osnovnu školu u kojoj je bila vojska... tako da je u gradu zavladala u potpunom smislu riječi panika«.

Preživjeli neprijateljski vojnici jedino su se brinuli o tome da se izvuku iz vatrenog pakla i sačuvaju glave. Neki su bježali na desnu obalu Vrbasu u namjeri da umaknu prema Turbetu i Travniku, a neki, uglavnom ustaški policajci, odlazili su uz pomoć četnika prema Kotor Varošu i Banjaluci.

Najveća pometnja je uslijedila poslije 15 časova, kada su ustaške glavešine, koristeći oklopna vozila, krenule prema mostu na Vrbasu. Za njima su pohrlile razbijene grupe njihovih sljedbenika. Na samom mostu dočekali su ih partizanski puškomitraljesci i mnoge pokosili rafalima. Potom je uslijedio juriš boraca Prve i Druge krajiške brigade da poraze ostatke neprijateljske odbrane i uguše svaki otpor. Na tvrđavu su se ustremila dva bataljona Krajišnika, predvođenih smjelim Rankom Šipkom, uglavnom sa sjeverozapadne strane, da učutkaju protivnika. S druge strane tvrđavu su napali proleter i borci Trećeg krajiškog partizanskog odreda. Neprijateljski vojnici su u očajanju davali otpore i ginuli, ali nisu mogli odoljeti snažnom jurišu. Tvrđava je konačno zauzeta nešto poslije 16 časova. Jajce je bilo oslobođeno. U gradu je, istina, ostalo tu i tamo još manjih grupa neprijateljskih vojnika, ali su one otkrivane u toku noći i likvidirane.

U borbi za Jajce borci Prve krajiške udarne brigade su ubili i ranili 80, a zarobili 134 neprijateljska vojnika i oficira. Zaplijenili su 4 teška mitraljeza, 8 puškomitraljeza, 2 haubice, 1 protivtenkovski top, 250 pušaka, 40.000 puščanih metaka, nekoliko motornih vozila, tovare hrane i razne ratne opreme.

Život je izgubilo 9 boraca Prve krajiške brigade, a 46 ih je lakše i teže ranjeno.

PRED VRHOVNIM KOMANDANTOM

U oslobođenom gradu život se počeo normalizovati. Mještani su srdačno dočekali i gostili oslobodiocima. I u časovima najtežih uličnih borbi pojedini građani su se priključivali Krajišnicima i proleterima da im pomognu da otkriju neprijateljske jazbine, otporne tačke i da pronađu manje tučene prolaze u centar grada. Bilo je slučajeva da su mještani popunjavali mjesta ranjenih i palili boraca u jurišnom stroju. Sjećajući se tih trenutaka, Mladen Marin, politički komesar Prve krajiške udarne brigade, kaže:

»Treba posebno naglasiti da nas je stanovništvo svih nacionalnosti dočekalo oduševljeno... To je rezultat visoke svijesti i antifašističkog raspoloženja građana, njihove privrženosti narodnooslobodilačkoj borbi. To je zasluga i partijske organizacije u Jajcu, koja je izvršila veliki uticaj na stanovništvo. Komunisti Jajca odigrali su veoma značajnu ulogu u borbi za oslobođenje grada dostavivši na vrijeme Operativnom štabu za Bosansku krajinu i drugim našim štabovima dragocjene i detaljne podatke o jačini i rasporedu neprijatelja i sistemu njegove odbrane...«

U gradu je uspostavljena narodna vlast i partizanska komanda mjesta. Na tome poslu neposredno su radili Moša Pijade, Ivan Milutinović i članovi Vrhovnog štaba. Omladinke i omladinci, građani Jajca, svojski su prionuli na posao, raskrčivali ruševine, čistili ulice, na zidovima zgrada ispisivali parole i crtali crvene petokrake. Otvorene su zanatske radnje i dućani.

Borci Prve krajiške brigade obezbjeđivali su grad, a neki su od njih u slobodnim časovima imali prilike da prođu najprometnijom ulicom. Tom prilikom su svraćali u dućan da kupe neku potrebnu stvarčicu ili u zanatsku ranju da zatraže neku uslugu. Puškomitraljezac Radak, razbarušene kose, s oružjem o ramenu, svratio je u obućarsku radnju dobroćudnog majstora Alije.

- Šta te muči, druže? - upitao gaje majstor, ljubopitljivo mjerkajući pridošlicu i njegovo oružje.

- Odvali mi se don u cipele.
- Neka si ti živ i zdrav, za ostalo ćemo lako. Izuj cipelu da je popravim.
- Nemam novca da platim popravku.
- Ma ko te pita za pare! Skidaj cokulu, kažem!

Majstor je cipelu brzo zakrpio. Zahvalni Radak je zadovoljan izašao iz radnje. A napolju je bučalo od veselja, pjesme i igre mladih i boraca. I puškomitraljezac se uhvatio u kolo kozaračko zapjevao iz sveg grla.

Bilo je i složenijih poslova. Pojedini rukovodioci i borci Prve krajiške udarne brigade su se priključili, na zahtjev Ivana Milutinovića, drugovima iz Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba da sakupe sav novac iz banke, pošte i ostalih ustanova takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Jer valjalo je i finansirati razne potrebe. Najteže je išlo s otvaranjem ogromnih čeličnih kasa. Pošto se nije raspolagalo ključevima, upotrijebljeni su krampovi i čuskije. Učesnik u tome poslu, Mladen Marin, živo se sjeća da su sakupljena troja kola kuna i da je taj novac predao Vrhovnom štabu.

Krajišnici su željeli da se dobro odjenu u obuku i u tome nisu osobito poštovali upozorenje da neorganizovano ne odnose ništa iz magacina zaplijenjene opreme. Neki su se intendanti čak utrkiivali ko će više odjeće i obuće otpremiti u svoje jedinice. Na tome samovoljnom poslu neke je zatekao Moša Pijade i upitao ih šta to rade? Oni ga nisu čestito ni pogledali i hladnokrvno su i dalje uzimali obuću. Na ponovljeno pitanje šta rade, intendanti su se pogledali, a jedan je promrnušao:

- Šta ovaj čiča hoće? Ko je on?

Moša se tad ljutnuo i uzviknuo:

- Gubite se, mangupi jedni!

Intendanti su shvatili ozbiljnost upozorenja i praznih šaka isperjašili iz magacina. Moša je odmah naredio da se magacinska vrata zakuju i tu postavi stražar. Intendanti nisu bili zadovoljni takvom mjerom i uporno su smišljali kako naumljeno ipak da ostvare - da se domognu obuće i odjeće. Jedan se prisjetio daje najpametnije provaliti zid magacina, na suprotnoj strani od ulaznih vrata i stražara, te uzeti dovoljne količine obuće i odjeće. No Moša ih je opet zatekao u tom nedozvoljenom poslu i drugog izbora nisu imali nego da zanačijek umaknu praznih šaka.

U oslobođeni grad je došao vrhovni komandant drug Tito, da odatle rukovodi partizanskim brigadama i odredima i planira njihove operacije u cijeloj Jugoslaviji. I pored zauzetosti, Vrhovni komandant je našao vremena da se sretne s borcima i rukovodiocima Prve krajiške udarne brigade, da im održi govor i čestita na hrabrosti i borbenom umijeću u bici za Jajce. Uoči tog susreta, u bataljonima i četama odjednom se osjetila užurbanost, dotjerivala se odjeća, obuća, čistilo oružje. Borci su predosjećali da ih nešto značajno očekuje. U suton, 29. septembra, ljubopitljivi su ispunili dvoranu Sokolskog doma i pomislili da će gledati neku priredbu. Tih dana, zapravo, priredbe nisu bile rijetkost, pogotovu kad su u Jajce stigli i glumci Pozorišta narodnog oslobođenja. Dok je u dvorani brojao žagor boraca, na ulazu su Milinko Kušić, komandant brigade, Mladen Marin, politički komesar, Vojo Todorović, zamjenik komandanta i Milosav Milosavljević, zamjenik političkog komesara, očekivali druga Tita da ga vojnički pozdrave i raportiraju o stanju u brigadi.

Cim se Vrhovni komandant pojavio, u susret mu je pošao Milinko Kušić i odsječno, pored ostalog, izgovorio: »Druže Tito, Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada je uspješno izvršila svoj dio zadatka u borbi za oslobođenje Jajca.«

Drug Tito je kraće razgovarao s rukovodiocima brigade, osobito se interesovao o tome kako su borci raspoloženi za naredne okršaje, a onda izašao na pozornicu dočekan klicanjem i gromkim aplauzom boraca i rukovodilaca cijele brigade. Tito je dao znak rukom da se aplauz stiša i počeo govoriti o značaju razmaha narodnooslobodilačke borbe, o herojstvu i borbenom požrtvovanju naših jedinica. Posebno se osvrnuo na izdajničku ulogu četnika i njihovog pokrovitelja -izbjegličku kraljevsku vladu u Londonu. Vrhovni komandant je nagovijestio da predstoje još mnoge teško borbe, da ratu nije blizu kraj, istakao značaj oslobođenja Jajca, čestitao borcima i rukovodiocima Prve krajiške, a i ostalih jedinica, na uspješno izvršenom zadatku. Na kraju je dodao da neprijatelj ne miruje, da se u okolnim garnizonima priprema da krene na Jajce, da mu se treba žestoko suprotstaviti...

Završetak govora druga Tita borci i rukovodioci su pozdravili spontanim i drugotrajnim aplauzom. I ozarenih lica su napuštali dvoranu.

Ispred Sokolskoig doma primijetili su nekoliko kamiona. Vozači su stajali pored kabina i čekali. Komandant Prvog bataljona kratko se dogovorio s komandirima četa i borcima je naređeno da se penju u vozila.

- Kuda ćemo? - upitao je Rade Kević komandira čete.
- Pred neprijatelja.
- A odakle dolazi?
- Nadire od Banjaluke i približava se Mrkonjić-Gradu.

Kamioni su brektali drumom prema Mrkonjiću i Banjaluci. Slabašna svjetla farova su žizala u jesenjoj noći, a borci su u kamionima tiho pljevušili.

SEDAM DANA NEPREKIDNIH OKRŠAJA

Glavnina snaga 714. njemačke pješadijske divizije, samostalni njemački bataljon »Ludvig fon Baden«, ojačani 1. tenkovski bataljon 202. tenkovskog puka, a:tim četnički odredi »Borja« i »Kočić«, podržavani artiljerijom i avijacijom, otpočeli su ofanzivna dejstva u jutarnjim časovima 28. septembra, na pravcu od Banjaluke prema Čadavici, Mrkonjić-Gradu i Jajcu. Na drumu su se primjećivali neprijateljski tenkovi i kamioni. Povremeno su brujali njihovi motori i tukla artiljerijska oruđa. Borcima i rukovodiocima Prve krajiške brigade, kad su zauzeli položaje iznad Sitnice, komandant Kušić i zamjenik komandanta Todorović naročito su skrenuli pažnju na to da protivniku nikako ne smiju dopustiti, bez obzira na njegovu brojnu snagu i bolje naoružanje, da prođe u željenom pravcu. Shvativši značaj upozorenja, borci su provjeravali ispravnost oružja, pripremali ručne bombe i birali podesnije zaklone. Pojedincima je smetalo dugo iščekivanje i češće su izvirivali na krivudavi drum da ocijene dokle je stigla neprijateljska motorizacija i kolone vojnika.

Sudar je uslijedio u svanuće, 1. oktobra, kad se neprijateljski streljački stroj približio položaju boraca Prve krajiške. Planule su puške i zaštekali puškomitraljezi. U pucnjavu se ulivalo grominjanje ručnih bombi. Borci su skočili iz zaklona i jurišali. Neprijateljski vojnici su uzmakli do Sitnice i tu se unekoliko sredili i nisu namjeravali dalje.

Sutradan je neprijatelj vršio vazdušno izviđanje položaja Prve krajiške brigade. Na avione je otvorena vatra iz pušaka i puškomitrljeza, ali nijedan nije oboren. Kasnije su dolijetali u borbenom poretku i duž položaja izručivali bom-

be, čija se grmljavina daleko čula. Bombardovanje i uznemiravanje boraca Prve krajiške brigade bili su samo neprijateljeva priprema za naredni udar.

Ujutru 3. oktobra, uz podršku aviona, tenkova, artiljerije, neprijateljske jedinice su žestoko napadale i domogle se prednjeg kraja odbrane bataljona Prve krajiške. Da bi se izbjegli gubici, rukovodioci brigade su odlučili da se, uz umješno vođenje zaštitne borbe, odstupi na novi položaj, iznad rječice Čađavice. U odstupanju je porušen most na Čađavici i načinjena prepreka za neprijateljske tenkove. Na novoposjednutim položajima, dok je zaštitnica zadržavala protivnika, vršeno je utvrđivanje i odabirani su najpovoljniji zakloni.

Premda mu se žurilo, neprijatelj nije suviše rizikovao i oprezno je nastupao. Strahovao je od partizanskih zasjeda, ubacivanja boraca Prve krajiške u njegovu pozadinu i drugih iznenađenja. Prednji dijelovi neprijateljevih jedinica, podržavani od čete tenkova, 4. oktobra po podne, prilazili su položajima Krajišnika. Borcima je naređeno da pritajeni čekaju, da ne odgovaraju na vatru protivnika. A komandir Treće čete Prvog bataljona Nikola Garača pripremio je druge da drže na nišanu prilaze porušenom mostu.

- Vatra otvorite tek kad se oglasi moja pištaljka! - upozorio je izvirujući iza jednog žbuna.

Više neprijateljskih vojnika, s jednim oficirom, približavalo se porušenom mostu zvjerajući naokolo. Oružje su držali na gotovs i bili spremni da povuku obarače. Iznenađivala ih je tišina i vjerovatno su već pomislili da partizana i nema u blizini. Zato su slobodnije došli do porušenog mosta i tu zastali. Jedan je izvadio kutiju cigareta i upaljač.

Borci Treće čete, skriveni u blizini, samo su čekali znak da zaplamte cijevi njihovog oružja. Čim se komandirova pištaljka resko oglasila, od prvih hitaca pali su neprijateljski oficir i sedam vojnika, a preživjeli su trkom pobjegli.

Petog oktobra neprijatelj je unekoliko promijenio pravac glavnog udara. Njegove ojačane jedinice nastupale su lijevo od drumu Čađavica-Mrkonjić-Grad, žestoko napadale borce Drugog bataljona Prve krajiške udarne i borce Druge krajiške udarne brigade. Istovremeno je napad izveden i drumom, s brojno nešto slabijim jedinicama, ali uz podršku aviona, tenkova i artiljerije. Ogorčena borba trajala je cio dan, uveče je neprijatelj bio prisiljen da se vrati na polazne položaje.

Uz prethodnu artiljerijsku paljbu, 6. oktobra, neprijateljske jedinice su pošle da ovlađaju prostorom oko porušenog mosta na Čađavici. Artiljerijski uragan je načinio stotine kratera na uzvišenjima iznad mosta, sasjekao mnoga stabla i spalio mnogo žbunova. Neprijateljskim vojnicima se učinilo da poslije takve pustoši nema ni traga partizanima u blizini rječice. I smjelije su hitali da poprave most i stvore prelaz za tenkove i ostala motorna vozila. A grupa boraca, sa Ljubomir-om Jajćaninom Bijelim, primirena je čekala da priredi iznenađenje. Porušenom mostu dotutnjao je kamion vojnika i građe i tu zastao. Vojnici su poskakali s karoserije i pogledom pretražili okolinu. Nisu primijetili živa stvora, niti išta sumnjivo, i žurno su počeli da istovaraju građu. Vozač i njegov pomoćnik pripremali su alat za popravku mosta. Jajćanin je smislio da je najpametnije izvršiti juriš i neprijateljske inženjere ščepati žive. Drugovima je dao znak da ga slijede i potrčao prema kamionu. Preplašeni vojnici nisu ni upotrijebili oružje - odmah su se predali. Zaplijenjeno je 16 pušaka, 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 5.000 metaka i više čebadi. Kamion je zapaljen, a zarobljenici upućeni u Štab bataljona na saslušanje.

Sedmi dan borbe prošao je nepovoljno za borce Prve krajiške brigade. Neprijatelj je uveo u borbu znatnije pojačanje i koristeći se mrakom neopaženo je preko Čađavice pripremio prelaz za tenkove da ih ravnicom uputi prema Štabu brigade i u pozadinu položaja Krajišnika. Protivtenkovski topovi bili su postavljeni na drumu, dakle tamo kuda tenkovi nisu naišli, te je njihovo dejstvo tako

izostalo. Tenkovi su slobodno nastupali, otvarali vatru iz topova i mitraljeza. Istovremeno dok je tukla neprijateljska artiljerija dolijetali su avioni da izruče tovare bombi na ugroženi položaj jedinica Prve krajiške brigade. Komandanti bataljona, komandiri, politički komesari svojski su se brinuli o tome da se njihove jedinice organizovano izvuku iz vatrene krkljanca. U tome su uspjeli. Neprijatelj, međutim, nije zadržan i približio se odavno priželjkivanom cilju - Mrkonjić-Gradu. Namjeru ipak nije potpuno ostvario uslijed žestokog sudara s proleterskim jedinicama u blizini Mrkonjića.

U sedmodnevnim borbama je ubijeno i ranjeno oko 200, a zarobljena su 32 neprijateljska vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 37 pušaka, 2 puškomitraljeza i 1 teški mitraljez i uništen je 1 kamion.

S obzirom na to daje pripreman napad na neprijatelja u Bihaću, Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, naredio je Prvoj krajiškoj udarnoj brigadi da se uputi u Ramiće, kod Ključa, na kraći odmor i upoznavanje s predstojećim zadatkom.

Pokret prema Ključu nije prošao mirno. Nijemci, ustaše, četnici i domobrani bili su na Klokotovcu i štitili bok svojih jedinica koje su nastupale prema Mrkonjić-Gradu. U oštroj borbi udruženi neprijatelj je zbačen s tog dominantnog položaja i protjeran prema Sitnici.

Boravak u Ramićima i nije značio odmor u pravom smislu. Intenzivno su izvođene vojna i politička obuka boraca i rukovodilaca. Naročito je razrađivano prebacivanje u toku borbe, podilaženje neprijateljskim položajem, izvlačenje jedinica iz borbe, napadi na naseljeno mjesto... Politički komesari su se svakodnevno brinuli o tome da se proučavaju vijesti radiostanice »Slobodna Jugoslavija« o situaciji u našoj zemlji i na savezničkim frontovima.

Na sastancima partijskih ćelija, skojevskih aktiva, na batljonskim i četnim konferencijama, raspravljalo se o minulim borbama, o uspjesima, ali i o uočenim slabostima, propustima i greškama. Oko 12. oktobra Treći bataljon je dobio Treću čet, koja je stigla iz Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Nju su većinom sačinjavali borci sa terena Bosanskog Novog, Prijedora i Bosanske Dubice, sve iskusni i prekaljeni ratnici. Oni su znatno pojačali udarnu moć bataljona i brigade. Komandir čete bio je Lazo Indić, politički komesar Pero Macura, zamjenik komandira Sveto Džebrić i zamjenik političkog komesara Pero Stanisavljević.

Iz Ramića brigada je upućena u Rujišku da se odmori i pripremi za naredna borbena dejstva. I ovdje je izvršena popuna. Više od stotinu omladinaca koji su završili jednomjesečni vojnopolički kurs u Jelašincima raspoređeno je u bataljone Prve krajiške. U Rujiškoj brigada je ostala osam dana i opet otišla u Ramiće.